

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XX-ik évf.

November, December 1885.

6-ik füzet.

A HIERARCHIA KIFEJLŐDÉSE ÉS ELSŐ HATÁSAI HAZAI TÖRTÉNETÜNKRE.

— Történet-bölcselemi tanulmány. —

Hason tárgyú czikkünket ott végeztük, hogy a magyar nemzet felvette a keresztény vallást és azzal a nyugati civilisatiohoz csatlakozott.*)

De még akkor a keleti és nyugoti vallás nincs még elszakadva. A keleti és nyugoti vallás között a vita foly, de mondhatni, non coram populo. A Jézus elvi kijelentései már intézménynyé vannak fejlődve. A kereszténység, mely a kedélyvilágot oly gazdaggá tette, még mindig hord valamit magán az első keresztény idő szelleméből. Hirdetik még, hogy az én világom nem e világból való, de már a nyugoti vallás, mint uralkodó vallás helyet követel a polgári intézmények körében. A Jézus csak a keresztséget és urvacsorát hagyja hátra a szertartásokból, de már foly és pedig elkeseredetten a vita a dogmák és szertartások felett. A keresztény vallást megalkotók, most már nemcsak a görög-római civilisatio traditióinak, de polgári intézményei reminiscentiáinak is tért kívánnak mellette foglalni.

A keleti és nyugoti vallás között a nézetek mind élesebben tértek el egymástól. Végre a kovászos és kovásztalan kenyér kérdésében a VIII. században kitört a nézeteltérés, mely a XI. században teljessé vált, s 1054-ben a keleti vallás kiátkozásával végződött. Előállt a keleti és nyugoti vallás, két nagy felekezet, melyekben a dogma, kánon, a ritus, liturgia és az egyházszervezet különbözni kezdett.

Ha a különbséget vesszük: a keleti, vagy mint nevezik, az óhitű vallás a szent lelket csak az atyától, a nyugoti az atyától és fiutól származtatja; a keleti szerint csakis a papszentelés a püspökök joga, a nyugoti a bérmlást a papoktól elvette; a keleti szerint a bűnbocsánatot az egyház csak eszközli, a nyugoti szerint pedig adja; a keleti egyház az urvacsorát kenyérben és borban szolgáltatja ki, a nyugoti ostyában; a keleti vallás papjainak házasságot enged

*) Ker. Magvető 1885. 4-ik füz. 203—210. l.

s csak a püspököknek tiltja, a nyugotinál teljes papi nőtlenség lett behozva; a keleti papok szakállosok, a nyugotiak szakáll- és bajsz-talanok; a keleti szerint az egyház feje a Krisztus s a püspökök egyenrangúak, a nyugoti szerint a Krisztus Péter apostolt maga helyettesítél hagyta, s a pápáknak, szent Péter utódainak a keresztények azzal az engedelmisséggel tartoznak, mivel a Krisztusnak; a keleti vallás cyrill, a nyugoti latin írásjeggyel él.

A keleti és nyugoti egyház között létrejött ezen szakadás Európa politikai életére mélyebben bevágott, mint egyelőre hinni lehetett. E szakadás kelet és nyugot Európa, egyfelől a szlávtság, másfelől a román és germán elem elválása. Valódi csapás, nemcsak a keresztény vallás szünt meg egyetemes vallás lenni, de a politikai egység is felbomlott. Mig keleten nagy birodalmak, nagy nemzetiségek, nagy vallások állanak fenn, a széthullott Európa még nagyobb feldarabolt-ságnak indult elébe. Csak egy volt a szerencse, az, ha hitelveire nézve megszakadt is a kereszténység, erkölcstana felett nincs megszlás.

A római vallás a szakadás után teljesen átadta magát hatalma érzetének. A feudalismus eszméjét, mit eddig is ápol, nyíltan felfogta. Eddig is ez irányban szervezkedett. A feudalismus különben is az egyház gondolata levén, a most még csak Hildebrand, mint egymás után következő pápák titoknok, mint rendszert most kezdte betetőzni. —

Minden jó és hatalom Istentől ered. Omnis potestas a Deo est, qui potestati resistit, Deo resistit. Krisztus az Isten helytartója, szent Péter és utódai hatalmukat a Krisztustól vették. A legfőbb hatalom csalhatatlan. . . Ez volt az eszmemenet, mi később hitté vált, s a pápai szentszék egyházi és világi hatalmát megalapította.

Hogy e csodaszerű intézmény és hatalom kifejlődhessék, arra azon kor ziláltsága, önbizalom hiánya, félelemérzete kivántatott. Fegyvere az evangelium, a kereszt, mely előtt mindenki meghajolt; s hol az evangelium szavai nem használnak, lesujt a szentszék villáma, az egyházi átok, mely a koronás főket is megrendíti.

Kifejlik a hierarchia, az egyházi hatalom.

Feje a pápa, kinek Pipin és Nagy Károly Róma és környéke felett világi uralmat biztosított; de nehogy kényuralommá fejlődjék, a pápa választás alá vettetett. A pápa uralma alatt egy rangtokozatos kormányzat szervezkedik. A legfőbb tekintély a zsinat. A pá-

pai szék mellett később a pübornokok, az egyházhoz tartozó országok élén patriarchák, illetőleg primások, alattok érsekek, püspökök lettek beállítva. A kormányzat láncolatába a befolyás és szilárdság fokról-fokra száll, mignem a néptől feltétlen engedelmesség követeltetik.

A VI. században a hierarchia szervezete már teljesen ki van fejlődve. Nagy Gergely Rómára reá nyomta már az egyetemesség bélyegét, nyugottal elfogadtatta az egyház nyelvét, mint kapcsolatot a nemzetek között. A római egyház hatalma Nyugat-Európa eszményképévé vált, mi az együttlérzést tovább fejtette.

A papok a nagyok és a fejedelmek udvarában mint tanácsosok, cancellárok világi szolgálatokat vállaltak és ezért földbeli jutalmakban részesültek, s a személyes szolgálatért kapott birtokot főpapi székőknek kivánták megszerezni. A püspöki karból főpapi aristocrazia fejelett ki, mely tagjait többé már nem az alsó papságból, hanem a világi nagyok sorából ujonczozta. A világi és egyházi aristocrazia összeolvadtak. A püspökségre nem annyiban az egyházi pálya, mint születés nyit utat. A főpapság mindinkább szaporodik, mind több és nagyobb birtokhoz jut. Osztálylyá, hatalommá fejlődik, mely a világiakkal szemben a társadalomban és államban állást, osztályrészt követel. A zsinatok, melyek egyelőre csak egyházi ügyeket tárgyaltak, később ítélőszékekké, törvényhozó testületekké nőttek ki magokat. Nagy Károly idejében már a fejedelem, az egyházi és világi nagyok együtt hozták a capitulareket, a részint egyházi és részint világi törvényeket. A papság mint politikai tényező, mint jogok és kötelességek részese jelenik meg az államszerkezetben. Minden püspökség egy zászlós uraság. A hatalom a világiak és egyháziak közt megosztásra került.

Nagy Károly e kifejezett tényállást elismérte, de egyszersmind a világiak hegemoniáját érvényre juttatta. Leo pápa Nagy Károly megkoronáztatásánál még térdre borul a császár előtt.

Nagy Károly egyetemes birodalma felbomlásával a dolgok felállított rendje megváltozik. A szétmált birodalomban a királyok, fejedelmek függetlenségre törnek, és a személyes szolgálatért kapott birtokot örökölhetővé teszik; hogy a fejedelmek a hasonlóképp függetlenségre törő világi nagyok ellenében támaszra leljenek, az egyházi méltóságok kezében a birtokot szintén meghagyják. Kifejlik a világi és egyházi feudalismus. Egy állapot, melyben az egyházi nagyokat a világiaktól csak a beretvált ajak különböztette meg, s mert a főpapság szintén nő, a társadalmi élet csaknem egygyé olvadt.

Kezdetben a papi nőtlenség csak ajánlatott; csakis a szerzetesek tettek ebbeli fogadalmat. A fejedelmek nevezvén ki a püspököket, a simonia, a főpapi hivatalok áruba bocsátása mindennapivá lett. Hogy a főpapi hivatal s vele a lűbér egyházi vagy világi férfi birtokába jut, alig képez kérdést. A szentszék fenhatóságának elismerése mindinkább hanyatlott. E ponton veszi kezébe a római egyház reorganisálása kérdését Hildebrand, 1048-tól mint pápai titoknok elődei, 1073-tól mint VII. Gergely pápa saját nevében.

VII. Gergely pápa mint reformator és civilisator jelenik meg. A rend és morál nevében lépett fel, mindkettő biztosítékát az egyházban látta. Az egyházat nagygyá, hatalmassá tenni, az egyházat a világi hatalom fölé emelni — volt vezérgondolata.

E czélját három rendszabály keresztülvitelével hitte elérni. Egyik a papság reformálása szerzetesi irányban, mi a papi nőtlenség behozatalában nyerte tetőpontját; a másik a főpapság függetlenítése a világi hatalmak alól, mire nézve a kinevezési jogot a szentszék részére követelte; a harmadik a pápa korlátlan hatalmának megalapítása, mire nézt fölényt követelt a császár felett.

Czélja kivitelére mindenekelőtt a pápa választás-jogát (1059) a római nép kezéből kivéve, az a végre alapított cardinalisok collegiumára teszi át. A papi nőtlenséget már előbb kimondatta, s most mint pápa oly szigorral vitte keresztül, hogy a nős papokat a rajongó nép dühének vetette oda. Ezáltal elérte azt, hogy a világi és egyházi elemet elválasztotta; elejét vette a papi méltóságok örökölhetésének; elejét egy papi kaszt kifejlésének, s utat nyitott az egyéni képességnek, melynek utját a születés már el kezdte volt zárni.

A papság meghajolt. A világi hatalommal kívánt elszámolni. Eddig a püspökök székeiket drága pénzért vásárolták és magok is pénzért adták az alsóbb papi állásokat. Hogy ezt megszüntesse, a kinevezés, az investitura jogát követelte. E kérdés nagy elvi kérdéseket vetett fel. A pápai és császári hatalom összeütközésbe jött. Melyik a nap, melyik a hold: e kérdés nagy hullámokat vert fel. Mint áll a lélek a test felett, úgy áll az egyházi hatalom a világi felett; s mint vezeti a lélek a testet, úgy kell hogy vezesse a szentszék a világi hatalmat — ily követeléssel állt elő az egyház. Az állameszmének nyílt háboru lett üzenve. IV. Henrik császár a kereszt e követelésére karddal felelt. VII. Gergely egyházi átok alá vetette, trónvesztettnek nyilvánította; s IV. Henrik Canossába, a pápa kegyencze, Matildis várába zarándokolt, hol akkor a pápa tartózkodott, ott vezeklett fedetlen fővel, mezitelen lábbal 1077. telén három nap, azon a hi-

deg kövön, melyet Canossa romjain maig is mutatnak, s esdekelt a felmentetésért. Örök emlékü jelenet. Az állam meghajolt az egyház előtt. Az egyházi átoktól való félelem itt érte el tetőpontját. Ezzel a hűbérrendszer ki volt fejtve. A függési lánczolat: a bosszuálló Isten képviselője a pápai szék kezébe jutott. A pápa a nap, a császár a hold; a pápa fensősége nem csak a dogmákat, de az egyházi fegyelmet illető ügyekben is el lett ismerve, a pápai szék a legfőbb egyházi és világi hatalommá lett proclamálva.

VII. Gergely, hogy a császárok fenhatóságát megtörje, a császárság örökölhetésének véget kívánt vetni: létrehozta a német választó fejedelmek intézményét, felbontotta Németországot.

II. Calixt és V. Henrik között létrejő (1122) awormsi concordatum: az investitura, a püspöki kinevezés jogáról a világi hatalom az egyház részére lemond; a papság mint saját törvénye alatt álló hatalom és rend, mint állam felett álló hatalom jelenik meg.

Kezdődik a feudális egyház uralma. Ez időtől a papság, mint volt a görög-római világban, ismét a politikai intézmények egy nemévé nőtte ki magát. Eddig csak a család, a családi élet volt kezében, ez időtől a nevelésre és kormányzásra is kezét tesz. Mint hatalom hűbéri adót szedett, mit egyelőre minden ország elismer.

Egy korszak kezdődik, melyben Európa egész nyugoti világa Rómába lett összpontosítva. A szellemi vezetés egész hálózata itt központosul. S meg lett alapítva a rég ápolt gondolat, hogy a nyugoti kereszténység kulturája, társadalmi és állami élete ugyanazon egy alakuláson vitessék keresztül, s hogy a nyugoti kereszténység kulturában, intézményekben egységes legyen.

Kezdődik a pápai hatalom, az egyházi és világi hűbér-rendszer aranykora, a XII. és XIII. század.

Mi a világi hatalomnak, a római császárságnak végre is nem sikerült, az egyetemes világi birodalom, e ponton az egyház ebbeli törekvése sikerültnek látszik. Az egyetemes világi birodalom meg lett törve, hogy az egyház egyetemes uralkodása létrejöhesse. A szentszék nem is késett kivított fölényét érvényesíteni: az investitura jogát mindenütt követelte és a hűbéri adót kezdette szedetni mindenfelé.

A hatalom előtt Magyarország is meghajolt, de a nélkül, hogy jogáról lemondott volna.

Az egyik kérdésben: ba vajjon pápai feudum-e hazánk, inkább

tettekben nyilatkoztunk, mint szóval. II. Sylvester pápa a szent Istvánnak adott bullájában, nehogy a császár haragját felhijja, Magyarországot nem nevezi pápai feudumnak, de a császárt sem említvén, mintegy kizárja a fogalmat, mintha császári feudumnak tekintené. A felajánlott Magyarországot visszabocsátotta szent István kezébe, s a nemzet azon felfogásnak adott helyet, hogy minden feudalis kötelezettségtől menten alapult meg a magyar birodalom. Rómában pedig folyvást tartotta magát a hit, hogy hazánk mégis csak pápai feudum.

Mikor Salamon király I. Geyza ellen mint a császár hűbérese vivja csatáját, VII. Gergely felszólal, hogy az országot István király szent Péternek felajánlotta, s ellene mond, hogy Salamon azt a császártól hűbérül fogadhassa. A midőn azonban VII. Gergely szent László királyunkkal szemben érvényesíteni kívánná, a nagy király csak annyit felel, hogy kész fiúilag az egyházi főhatalomnak, mint lelki atyának engedelmeskedni, de minden hűbéri fogadalom elől kitér. Az Árpádház kihaltával Róbert Károly, mint a pápa hűbérese keresi a trónt, a nemzet éveken át visszautasítja a trónkövetelőt.

A másik, az investitura kérdésében, II. Endre engedve az áramlatnak, jogáról lemondott. A nemzet azonban nem szünt meg magát II. Sylvester pápa bullájához tartani, mely a püspökök kinevezési jogát a magyar királynak biztosította. S a nemzet ebbeli törekvése (1418) a konstanzi zsinat alkalmából, melyre Zsigmond király fényes magyar udvarral jelent meg, csakugyan célhoz ért. V. Márton a magyar király részére az investitura jogát visszaengedte. S hogy mily nagy volt hozzá a nemzet ragaszkodása, mennyire féltették a haza függetlenségét, mutatja, hogy a midőn IV. Sixtus e jogot kérdésessé teszi, Mátyás király nem habozott megirni: hogy győződjék meg ő szentsége, hogy a magyar nemzet azt a kettős keresztet, mely országa czimere, inkább hármásra változtatja, mintsem abba egyezzek, hogy a koronához tartozó főpapi javak a szentszék által töltessenek be.

Igy tartotta posztóját a nemzet, míg végre segítségére jött az idő szelleme. Franciaországban történt, hogy IV. Fülöp VIII. Bonifaciussal a pápa részére szokott hűbéradó felett összeütközésbe jött. Fülöp a pápai legatust elfogatta. A pápa erre a francia főpapságot Rómába idézi: a király az ügyet országgyűlés elé terjeszti, melyre az egyházi és világi rend mellett, most először a városok is meg voltak hiva: az országgyűlés, melyben már a nemzeti szellem felébredt, megadta a függetlenségi nyilatkozatot. A pápa a királyt e lépéseért

eretneknek nyilvánítja; a király nemzetére támaszkodva, nyíltan ki mondja, hogy ő a világiakban senkinek se alattvalója. Erre kiátkozás következett és Franciaország a német király hűbérének nyilvánított. A francia nemzet az egyházi átoknak sem engedelmeskedett, Fülöp pedig a pápa elfogatásával válaszolt. Valamivel később Anglia is követte Franciaország példáját (1366), a hűbéri adót szintén megtagadta.

De addig, míg az idő szelleme a magyar királyok támogatására jött, mellette állt a főrend, s maga a klerus. Papságunk akkor is nemzeti volt, a valódi katolikus, az egyetemes iránynak soha nem birt meghajolni. Nemzetisége, nyelve mindig külön választotta, külföldön soha állást nem keresett, mint a többi nemzetbeliek. A papi nőtlenség behozatala után is pár századig még folytatják a nősülést. Mindig szabadelvűebbek maradtak, az ultramontanizmus, mi bigottság kifolyása, nálunk gyökeret nem verhetett. Mignem eljöttek az idők, hogy a hierarchia hatalmi kérdései felett napirendre térünk. S elmondhatta Széchenyi a vegyes házasságok felett folyt vitában: „az apostoli magyar király mindig meg tudta magát, alkotmányos nemzetével együtt, Rómának uralmától óvni. A klerus nem volt status a statusban, nem is lehet soha; s a mily arányban fejledezik honunk alkotmányos szelleme, annál összeütközőbb, annál türehtelenebb leszen egy külső hatalomnak ilyen befolyása nemzetünkre. Hol a törvény a nemzetet még fejedelmének önkényétől is biztosítja, miként lehessen az idegen önkényének alávetve?”

KÖVÁRY LÁSZLÓ.

A MAGYAR UNITÁRIUS IRODALOM XVI. SZÁZBELI TERMÉKEI.

(Második közlemény.)

Az 1579. év a magyar unitarizmus történelmében sok tekintetben epochalis. Dávid Ferenczet Blandrata ebben az évben ítélte el a magyar unitárius papokkal; ekkor tagadtatta meg a Dávid elveit. Ugyanebben az évben keletkezett a „Consensus ministrorum“, melyet Blandrata készíttetett Hunyadi Demeterrel, kit a Dávid halála után püspökké tétetett. Ugyanekkor írta alá Blandrata erőszakoskodása következtében az unitárius papok nagyrésze ez iratot. Sokan úgy vélekednek, hogy e szükséges alkalmazkodás megmentette az unitárius egyházat. Lehet, hogy ez okoskodás alapos, lehet hogy nem; annyi tény, hogy az unitáriusok a Blandrata vezérlete alatt úgy megingatták saját dogmai állásukat, hogy azt később könnyű volt még jobban összerombolni.

Az unitárius eszméket megbénító eme körülményeket megtözte az, hogy a Dávid Ferencz élete utolsó éveiben a lengyelországi socinianizmus a magyar unitarizmus ellenesége lábra állított. Blandrata nagyon ügyesen keresztülvitte, hogy Socin Faust Kolozsvárra jöjjön és éppen a Dávid házához szálljon, hogy vallásos elveire annál inkább rábeszélhesse. Miután ez a ravaszul kidolgozott terv nem sikerült, Blandrata újabb cselhez folyamodott. Egy nyilatkozatot írt a Dávid F. nevében, s ugyanarra megírta czáfolatát is. Az iratot véleményadásra elküldötte a lengyel unitáriusoknak. A magyar unitárius papok közül mintegy ötvenet összehívott tanácskozássra s a bekövetkezendő vitatkozásra való előkészítésre. Tudtokra adá, hogy Tordán az ügyben országgyűlés lesz, mit zsinat követ „s azon az Isten igéjével és az ország törvényével megegyező hitvallás készíttetik“, mert — folytatja tovább Blandrata — „jönak látszott előttünk titeket arra inteni, hogy mindkét gyűlésre mindazt, a mi az Isten dicsőségére tartozik, szorgalmasan hányjátok-vessétek meg, hogy a mit arra valóknak láttok, magatokkal hozzassátok. A mint látjátok, egész egyházunkról s mindazokról van szó, a kik abban tanítói tisztet viselnek. Hogy pedig azt könnyebben megtehessetek, megküldjük nek-

tek azon tételeket, a melyeknek a zsinaton tárgyalását gondoljuk, sőt hisszük, melyeket hogy közületek kiki magától elutasítson, s az azokkal ellentetteket elfogadja, szükségesnek véljük, ha hivatalától megfosztatni és honából számkivettetni nem akar.“

E szavak elég érthetően szólottak. Kiki tudhatta mihez tartsa magát akkor, a mikor a Blandrata erőszakosságával, a jezsuitákhoz szító Báthori Kristóf fejedelemmel és a sociniánus nézetűekkel egyetértő Kendi Sándor országgyűlési elnökkel fog szemben állani.

A két gyűlés lefolyásáról a krónika beszél. Dávid hű maradt, Blandrata győzött, s az unitárius papok közül a többség újításnak ítélte a Dávid Ferencz értelmét.

„Hoc unum dicam — írja Paleolog — et in eo quod dico scio me non falli, si D. Blandrata adhaesisset D. Francisco, non ipse D. Franciscus, sed eius adversarii damnati fuissent violatae publicae legis: tantum erat malum in Transylvania contradicere D. Blandratae.“¹⁾ A magyar unitáriusok sanctionálták — bár nem jó szándékból — a Dávid elítélését és aláírták a megszerkesztve eléjük adott kötelezvényt arról, hogy a Jézust imádandónak tartják s imádni fogják. Az így kiállított irat ugy tekinthető, mint az unitáriusok új confessioja. A most felvett kor irodalmi termékeinek ez az elsője. Czime:

1579. Consensus ministrorum Anno 1579. die 2 July Claudiopoli in nomine Domini Congregatorum, de divinitate, adoratione, invocatione, regnoque Christi, ex libris sub Rege mortuis impressis ac publicatis. A czimből már kivehető, hogy a János Zsigmond idejében törvényesített unitárius vallás tételeire van alapítva. Blandrata hivatkozott erre a Dáviddal folytatott utolsó vitaközlés rendjén is. Dávid már akkor szemére vetette, hogy a váradi disputatiókor ő maga is feladta volt ezeket a tanokat. Az idők megváltoztak s Blandrata megtagadta, hogy valaha vallotta volna: Ego Georgius Blandrata fateor coram Deo omnipotente, et Filio eius Domino Jesu Christo, coram sanctis angelis et electis, me huius opinionis Francisci Davidis, in nullo esse nec fuisse unquam participem vel conscium affirmoque novam, propterea horrendam in Deum et filium eius blasphemiam.²⁾

A consensus főbb tételei a következők:

I. Credimus et confitemur Jesum illum a Nazareth esse filium Dei Altissimi unigenitum dicitque Deum iuxta genuinum sensum etc.

¹⁾ Paleolog Confutatio iudicii Ecclesiarum Poloni de causa D. Francisci Davidis p. 283.

²⁾ Közli Paleolog Scriptum Fratrum Transylvanorum 268. s 269. 1.

II. Hunc eundem Jesum Christum credimus colendum et adorandum esse, quia Pater dedit omnia filio. Mat. 11. praecepit, ut illum audiamus, in ipsum credamus, ipsum colamus et adoremus. Mat. 3 r. 7. v.

III. Confitemur quod Jesus ille verus Messias, dum fuit in terris, contulit et etiam nunc confert bona spiritualia fidelibus per verbum et spiritum. Ideoque invocandus est propterea enim a Deo Patre in illum bona omnia collecta sunt ut illa ab ipso confidenter in nostris necessitatibus petamus et speremus etc.

IV. Dicimus etiam cum scriptura sacra, quod Jesus ille Christus, qui dicitur Caput nostrum, sit nunc quoque ecclesiae Rex, et regat per Spiritum suum fideles suos, domineturque super vivos et mortuos.³⁾

Azok között a papok között, a kik Dávidot megtagadták s e consensust aláírták, jelen volt Hunyadi Demeter is. Ugy látszik, hogy ő is egyelőre Dávidot pártolta, de végül engedett Blandratának; püspökségre ajánlatott a fejedelemnek és püspökké is tétetett. Hunyadi Demeter a Blandrata tanácsára irt egy kis művet, melyben a gyermekkeresztelést, mely Dávid alatt szintén félbehagyatott volt, valamint más szertartások megtartását az egyháznak megrendeli.

Ugyancsak ez alkalomból készített Hunyadi D. egy *Disciplina Ecclesiasticat*.

Az unitáriusok minden tekintetben megvoltak rázva és gyentítve. Nemcsak hogy vallásos elveik nyirbáltattak meg, megcsonttatott minden törvényes joguk is. Báthori már 1572-ben megrendelte volt, hogy vallásos könyveket előleges vizsgálat nélkül kiadni nem szabad. Zsinatot tartani csak Kolozsvárt és Tordán lehetett. Nyomdájok, a fejevári, elvétetett. Mindez azonban még nem jelentett végpusztulást és a munkától megszűnést. Ime az irodalom terén kifejtett munkásságuk:

Hunyadi Demeter *Refutatio Argumenti Patris soc. Jes. Emmanuelis Alvari*.

Alvari Hunyadiról a következő distychont írta:

Sit caput obscisum, si nostros arte retexes
Gyros haud aliter quam cadit ense latro.

Erre Hunyadi a következőleg válaszolt:

Da caput infelix! Tua cesset victa Sequela
In se nam nullum fit. Deus Altus, habet.

³⁾ Egész terjedelemben közölve van Jakab E. „Dávid Ferencz Emléke“ Oklevelek stb. 22. l.

Hunyadi Demeter *Conciones plurimae*, melyekből látszik, — mondja Kénosi — hogy a görög nyelvben nagyon jártas volt.

1579. Kárádi Pál *Epistola ministris Ecclesiae Claudiopolitanae, Temesvarii die 9. novemb. A. D. 1579.*⁴⁾

Kárádi Pál, ki a magyarországi unitárius egyházak püspöke volt a Dávid F. elítéltetése miatt az erdélyi unitáriusokat meggyűlölte. E gyűlölet hangján írja kárhoztató és gúnyos levelét a kolozsváriakhoz s különösen Hunyadi Demeter püspökhöz, Basilius István, Szatmári István, Eppel János s másokhoz. Levelét eléggé jellemzi már a czimezés: *Demetrio Hunyadino Superintendenti, Stephano Basilisco (Basilio helyett) alteri Stephano Szamario (Szathmárió h.) ac Joanni Ebhelio (Eppelio h.) ministris Claudiopolitanis, Fratribus Judae Iscariotis S. D!* Ugyancsak e tárgyról irt a kolozsváriaknak Óvári Benedek. Levele ismeretlen. E két levélre felelt:

1579. Basilius István: Óvári Benedeknek, a Simándi Praedikátoroknak leveleinek czikkéjére való Felelet Basilius Istvántól decemb. 5. 1579.⁵⁾ Ebben Kárádinak s a lengyeleknek is terjedelmes feleletet ad az író.

Paleolog Jakab görög eredetű, a Chios szigeten született. Felette viszontagságteljes életében Rómában kétszer volt a pápai inquisitio foglya; Olaszországból Német-, onnan Lengyelországba s végül Erdélybe került. 1583-ban a háromság tagadásáért elevenen megégettetett Rómában. Kolozsvárt a Sommer halála után 1573-ban az unitárius iskola igazgatója lett s Enyedi György megválasztatásáig, mintegy két évig, az is volt. A Jézus nem imádása tanában egy nézeten volt Dáviddal és Sommerrel és eltért Socintól. Több művet irt és pedig Kolozsvárt léte alatt:

1573. Paleolog Jakab: *De Magistratu politico*. Budneus adta ki. E munkára feleltek Rakowban, mire ő válaszolt ily czim alatt:

1580. *Defensio verae sententiae de Magistratu politico*. 1580. Kiadta Budneus. Irt egy védiratot:

1580. *Defensio Francisci Davidis et M. Glirius*. Frankfurt 1579. Cracow 1580 8 r.

1579. Paleolog Jakab: *Confutatio vera et solida Judicii Ecclesiarum Polonicarum, de causa D. Francisci Davidis, in*

⁴⁾ Közölve van Uzoni Historiájában folio 242—249 l. egész terjedelmében.

⁵⁾ U. o. 250—264.

quaestione de vera hominis Jesu Christi, filii Dei viventis invocatione. Authore Clarissimo Philosopho et Theologo, Doctore Jacobo Paleologo. A kiadás helye nincs megemlítve. Külföldi nyomás.⁹⁾ 8. r. 3 $\frac{1}{2}$ lev. A czim után következik

1579. Blandrata levele: Omnibus fratribus et Reverendis Ministris per universam Poloniam. Ecclesiae Jesu Christi unum Deum, qui est Solus pater profitentis, S. P. et felicitatem precatur. A Blandrata levele 220—231 l. = 8 $\frac{1}{2}$ levél.

Ezt követi: *Scriptum Fratrum Transylvanorum ad N. N. E* 41 lapot elfoglaló irat elmondja a fenforgó vitatkozás kifejlődését. Sandius szerint először majnai Frankfurtban, azután pedig Rodecki által Cracowban adatott ki. Rodecki ez s hasonló munkák kiadása miatt bebörtönöztetett. Hogy e scriptum a Paleolog műve-e, nem bizonyos előttem. Én úgy vélem, az irat menetéből és tartalmából ítélve, hogy ez is a Paleolog munkája volt.

Paleolog írta *Confutatio iudicii Ecclesiarum Poloni de causa D. Francisci Davidis*. Ez folytatása az előbbi értekezésnek s 129 levélre terjed (279—408 lap). A mint e műből kivehető, Paleolog irt egykönyvet:

De baptismo. Továbbá

Refutatio Libri Petri Caroli kézirat;

Explicatio Capitis V-ti Mathaei k. i.

Examinatio Scripti Reverendi Domini Francisci Davidis de Justitia. K. i. Dávidnak ily tárgyról irt munkája ismeretlen, ha csak nem a „*De iustitia Regni Christi legis iustitiam supertantis*“ című fejezetről van szó. (*De Regno Christi liber primus Caput III.*)

De Anima. *De Juramento*. k. i.

Dissolutio de Justitia Fidei et operum. k. i.

De Fide Justitiae. k. i.

De veritate narrationis Novae Sacrae Scripturae, sine vitio sancti Spirituo. Autore Jacobo Paleologo. k. i.

Brevis Demonstratio, quod Christus non sit iste Deus qui est pater: et cur in sacris litteris appellatus fuerit et porro deus sit.

Apologia Polonica.

Résztvett a lengyel biblia fordításában.

Commentarii magni in Scripta Apostolorum. E munkát Bogáthi Fazakas Miklós a Jelenések könyvéről irt magyará-

⁹⁾ Paleolog emez írása 1582-ben adatott ki *Defensio Francisci Davidis stb. című collectioban* I. Ker. Magv. f. évi 3. füz. 161. lap. ugyane collectio kolozsvári kiadását.

zatában megemlítvén, ezt jegyzi meg: „Az után a Jambor és Istenes Páleoologus Jakab (kit Isten meg koronázzon) mint az apostolok egyéb írásiban: ebbenis (Apocalipsis) mutata utat.“

Commentarius in Apocalipsim, operosus et diffusus Helcionibus. 25 decembris 1574. k. i.

Responsio ad questiones XXXII. Helcionibus. Anno 1574. 31. decembris. k. i.

Quaestiones a Jacobo Paleologo Explicatae s. scripturae. 7)

Gyulai Pál, kit egy unitárius főúr, Békes Gáspár, látott el költséggel, hogy tanulmányait külföldön végezhesse, irt és adott ki egy kis történelmi művet:

1581. Commentarius rerum, à Stephano Rege, adversus magnum Moschorum Ducem gestarum, Anno 1580. Claudiopoli in Officina Relictae Casparis Helti. Anno 1581. 4 r. A—C = 3 iv = 12 sztl. lev. (Csak a m.-vásárhelyi Teleki-könyvtárban van egy példánya.) Ezt követte:

1582. Enyedi György Historia elegantissima Regis Tancredi filiae stb. Kolosvarót Heltai Gáspárnénál 1582. Korábbi kiadása 1577-ben.

Sommer János a kolozsvári iskola egykori (1570—1573) igazgatójának halála után, mely valószínűleg 1573-ban következett be, a már említetteken kívül (Ker. Magvető jelen folyam 157, 160. l.) több munkája adatott ki és pedig:

1582. Refutatio Scripti Petri Carolii editi Wittebergae, scripta a Joanne Sommero Pirnensi, Lectore Scholae Claudiopolitanae in Transylvania. Deut. 6. v. 4.

שמע ישראל יהוה אלהינו יהוה אחד

Ingolstadii Ex officina Petri Rausii Anno 1600. 8 r. tartalmaz 1—171 sz. lev. (Kol Coll. kt.) E művet Sommer, a mint a czimből kitetszik, kolozsvári iskolai lector korában irta. Több évig kéziratban volt, mignem Schimbergius Theodosius, miután Morva-, Lengyel-, Magyar- és Erdélyországból sokan unszolták, elhátározta kiadását. Ugyancsak Schimbergius látta el egy bevezető „Epistolával“, a melyben mély gondolkozású tudósra vallólag mutatja meg, hogy nem az egység, hanem a háromság tana a sátán gyártmánya. „Fides ergo nunquam amplectitur impossibilia mentis, qualia sunt:

7) Sandius Bibliotheca 58.59. l. Wallace, Antitrinitarian Biography II. 256. sk. l. Kénosi Tösér J. Bibliotheca 24 sk. l.

duas partes contradictionis, simul veras esse, aut falsas: quale est: Deum esse unum substantia vel essentia, et trinum personis.⁸⁾ A Schimbergius epistolája 19 levelet tartalmaz. Ezután következik a szerző előszava 5¹/₂ levelen, melyben okát adja, hogy miért írja e munkáját.

E két bevezetés után van *Confessio Francisci Davidis De Jesu Christo quam ex Carcere exhibuit regnicolis, paulo ante mortem Thordae, in Transylvania, in conventu regni. 17. april. Anno 1579.* Legelőször itt jelent meg nyomtatásban e confessio, még pedig ama véletlen körülmény következtében, hogy az iv, melyre a Sommer bevezetése nyomtatott, nem telt be egészen. A véletlennek s Schimbergiusnak egy becses okmány megmentését köszönjük. E nélkül a Dávid Ferencz irodalmi munkássága hézagossá volna.⁹⁾

Az ezután következő „*Refutatio*“ két könyve 171 levelet foglal el (Kol. Coll. kt. Simén-féle). Sommer nézetét a Krisztusról illusztrálják a következők: *Credimus et in hominum nostrum Jesum Christum per quem omnia. . . . Hunc non legimus aut invisibilem, aut aeternum vocari neque super omnia Deum, neque eum ex quo omnia, neque a se ipso aliquando Deum fuisse, sed Deum esse a Deo Patre, cui quidem patri et cum eum in humanis esset obediens et subiectus erat. . . hic se minorem patre confessus est (Joan 14), Hic natus est ex Maria virgine, conceptus de Spiritu sancto. Neque vero antequam conciperetur usquam ab eterno fuit. . . Hic se ipsum nunquam Deum, sed Dei filium, saepius autem filium hominis nominavit. . . Hunc nos ut Mediatorem colimus, et per hunc Patrem invocamus iuxta ipsius doctrinam et praeceptum atque Apostolorum exemplo invitati. (Refutatio scripti P. Caroli Liber I. De filio. 33—34 lev.)*

A „*Refutatio*“ folytatása gyanánt a következő évben Schimbergius egy néhány értekezést adott ki.

1583. *Tractatus aliquot Christianae Religionis quos sequens pagina indicat. Luc. 1. v. 6. Ingolstadii*¹⁰⁾ Anno CIO IOXXCIII. E könyvet is bevezetéssel látta el. A bevezetés két levélre terjed. A könyv maga 134 levél s az előbbivel egyforma 8 r. Tartalmaz összesen hat értekezést. És pedig:

⁸⁾ *Refutatio. Scripti Petri Carolii. Schimbergii Epistola ** 2.*

⁹⁾ Egész terjedelmében közölve van Jakab Elek Dávid Ferencz élete „Irodalmi Emlékek“ XL. sz. 75—76 l.

¹⁰⁾ Habár a munkán Ingolstadt van kiírva, némelyek úgy vélik, hogy Lengyelországban jelent meg.

I. Sommer J. Confutatio objectionum, quarum facta est mentio in fine epistolae prefixae (t. i. a Schimbergiuséban) libello Joannis Sommeri.

II. Sommer J.: De Justificatione hominis coram Deo, exhibitae senioribus Thordae 19. septembris. Anno 1572.

Item propositiones de eadem, una cum responsione Seniorum: et confutatio responsionis autore Joanne Sommero.

III. Neuser J.: Scopuseptimicapitis ad Romanos, Adami Neuseri. Anno 1572.

IV. Declamatiuncula contra Praedestinationem Neotericorum.

V. Sommer J.: Declamatio contra Baptismum adultorum. Jon. Sommeri.

VI. Sommer J. Theses, de Deo Trino in personis, uno in essentia, ex fundamentis eius desumptae¹¹⁾ Joannes Sommerus Lector scholae Claudiopolitanae, Christiani Lectori S.

A kiadó ez értekezések rendezésénél nem volt tekintettel a szerzés idejére, mert az utolsó 1571-ben iratott, a mint a tételek előtt levő bevezetésből kitetszik, míg a II. szám 1572-ben. Mindenik értekezést nem Sommer írta. Sandius neki tulajdonítja. Kénosi Tőser János a III. és IV. számot nem említi, mert valószínűleg nem tartotta övének. A IV-iket tartalmánál fogva hajlandó vagyok Sommerének mondani. Ugy látszik Sandius és Wallace Glirius Mátyásénak tartották.¹²⁾ A III. számú a Neuser munkája.

Nem csupán a pusztá véletlen, hogy a Glirius és Neuser név előnkbe került. Némi jogunk van mindkettőről szólani. Mindketten szabadelvűek voltak a theológiában és mint hazájokból száműzöttek mindketten Kolozsvárra menekültek. Sandius azt véli, hogy Glirius (németországi származású) a Sommer idejében volt Kolozsvárt s Sommer után ő lett az iskola igazgatója Paleolog Jakabbal együtt. Hogy az iskola igazgatásában volt-e valósággal része, azt bizonyosan kideríteni nem lehet. Tény az, hogy Glirius a Krisztus nem imádása tanát már akkor kimondotta, a mikor arról Dávid Ferencz nem tett volt még nyilvános vallást. Ruarus úgy véli, hogy Dávid Ferencz, Sommer János és Francken Keresztély e tant tőle vették át. Hogy ez több-e feltevésnél, még most alig lehet eldönteni.

¹¹⁾ Ugyanez közölve van: Slubienicii Historia Reformationis Polonicae. Freistadii 1685. 334 sk.

¹²⁾ Sandius Bibliotheca antitrinitariorum. Wallace antitrinitarian Biography II. kötet az illető nevek alatt.

Neuser Ádám heidelbergi pap volt. A háromság tanát megtagadta s száműzetett. Sandijus állítása szerint a János Zsigmond nagykövetéhez a II. Maximilian udvarába levelet irt, miért fogságba vettetett Sylvanus János nevű társával. Ugy látszik, hogy a Neuser eljárása a Glirius száműzetésére is befolyással volt. Neuser a fogságból szerencsésen megszabadulván, Erdélybe menekült. Erdélyben Kolozsvárt tartózkodott bizonyos ideig, de miután felfedezték ittlétét, Törökországba ment. Crelius Sámuel úgy véli, hogy a Krisztus embersége tanát Neuser hirdette először s Dávid Ferencz is tőle ismerete meg.

1574. Neuser a már említett levélen és értekezésen kívül irt egy levelet Gerlach Istvánnak. Gerlach a konstantinápolyi osztrák követnél lutheranus pap volt s Neuser Konstantinápolyban jártában találkozott vele 1573-ban. E találkozás után irta levelét 1574. jul. 2-ról, a melyben állítólag azt mondotta: „Korunkban egy író sem lett Arianus, a ki előbb calvinista ne lett volna, mint Servet, Blandrata, Alciati Pál, Dávid Ferencz, Gentilis, Gribaldus, Sylvanus s mások. A ki tehát fél, hogy Arianismusba ne essék, őrizkedjék a calvinismustól.“ Legérdekesebb műve, melyről említés tételik:

„Theses de persona Jesu Christi.“ Valószínű, hogy már említett nézeteit a Jesusról e könyvben fejtette ki, de sajnos, hogy a könyv nem ismeretes, sőt hogy kiadatott-e, az is bizonytalan.

1583. Basilius István: *Exercitium pietatis puerilis per catechesim in Schola Claudiopolitana. k. i.* A végén ezt jegyzi meg: Anno 1583 fine septembris in Teremi Sükösdiorum.¹³⁾ E kis könyv keletkezését megmagyarázza a következő nyilatkozat: *Ego Stephanus Basilius scripsi hanc catechesim ad rogatum viri Docti Valentini sz. Martoni¹⁴⁾ Ludi Literarii Colosv. proefecti. A szt. Mártoni levele Basilius írói tehetségét szépen jellemzi: S. P. D. Libenter tua scripta, quae mecum communicasti Pater ac Reverende Domine, etiam inter tantas occupationes legi, valdeque probavi. Sunt certé maturô atque adeô (absit verbo invidia) docto ingenio digna. Ne hac in scribendo exercitatio exarescat, verum nostros quoque hortulos, fons idem tuus, ex quo hi dulcissimi liquores emanarunt, suis irriget humoribus, Tuam Dominationem peto, scribat aliquam Catechesim seu instructiunculum, in usum meorum puerorum.¹⁵⁾*

¹³⁾ Kénosi Tösér J. feljegyzése Bibliotheca 20. I. Basilius munkáit I. Ker. Magy. f. évf. 155. 156. l.

¹⁴⁾ Szt. Mártoni Enyedi György után a kolozsvári iskola lectora lett s azt folytatta négy évig 1596—1600, midőn kolozsvári pappá választott.

¹⁵⁾ Fosztó Úzoni Historia Unitariorum Ecclesiastica fol. I. p. 313.

Kolozsvárt adta ki:

1585. Franken Keresztély: *Philosophi Stoici Enchiridion, in quo ingenissime docetur, quemadmodum ad animi tranquillitatem, beatitudinemque praesentis vitae perveniri possit: quam ingeniosus lector profecto consequetur, si adiectas quoque commentationes in pectus admiserit.* Claudiopoli apud Casparum Helti. Anno MDLXXXV. 8 r. A—Q3=15³/₈ iv=124 sztl. lev. E könyvet Francken Keresztély adta ki, a mikor unitárius iskolai lector volt. A fordítás görögből, a mint Franken a bevezetésben mondja, „maxima ex parte est Hieronymi Wolfy“. A magyarázat a Nageorgius Tamásé, habár maga Franken is a szövegen sokat módosított s a magyarázatot itt-ott megtoldotta. E kis becses könyv az egész erkölcsi philosophiát előadja s ahöz egyszersmind bő magyarázatokat is nyújt LXIII fejezetben. (Megvan a Kol. Coll. és a Kereszturi gymn. kt.)

Erasmus János először Antwerpenben volt iskolai igazgató, de onnan szabadelvű vallási nézetei miatt Lengyelországba s aztán Erdélybe kellett hogy meneküljön. Mivel inkább az arianismus-hoz hajlott, az erdélyi unitáriusok kétségesekek voltak iránta, azonban miután papjok meghalt, a szász részről pappá választották 1593-ban. Meghalt 1602-ben. Erasmus több munkát írt, u. m.:

1585. Erasmus János: *De unigeniti Filii Dei Existentia, inter Erasmum Joannis, et Faustum Socinum, Disputatio.* A Socino iam ante decenniam ex ipsius Erasmi scripto, et sua ad illud responsione composita et conscripta. Nunc tamen primus typis excusa. — Gal. 4. v. 8. Anno MDLXXXV. mense Junio 8 r. bevezetés 8 lev. 1585-ről, a disputatio 187 lap, e zárszavakkal: Absolui hanc Disputationem die 30. Novembris. Anno 1584. Végül van Erasmi Joannis Quaestio s ezután Fausti Socini Responsio 188—191 lapon. (Kol. Coll. kt. összekötve Faustus és Dávid F. disputatiojával: De Jesu Chr. Invocatione 1595). Ugyanezt kiadta másodszer Racowban Sternacius Sebestyén 1626.

1585. Erasmus János: *Antithesis Doctrinae Christi et Antichristi. De uno vero Deo. Dan. II. 2. Thess. 2.* Anno Salutis 1585. Nyomás helye? 8 r. Ajánlás egy levél s ezzel együtt az egész a—d₃=32 lev.

A szerző neve nincs kitéve, de hogy Erasmusé, világos Soci-nus Radeciushoz írt leveléből, mely 1586-ban adatott ki. Neostadii Typis Alexii Radecii.

1586-ban mint kolozsvári pap (a mi tehát kétségessé teszi

Uzoni, fennebb közölt datumát pappá választásáról¹⁶⁾) a mahomedanok kiirtását jósolja egy művében.

Ad Faustum Socinum Erasmi Johannis Epistola, in qua is de scripto quodam suo agit, quo causas, propter quas vita aeterna contingat complectitur, in quoque de triplici iustitia filiorum Dei tractat. A levél „Socini Epistola“ czimü műben jelent meg 401. és 402. l. Ezután következik Socinus levele 2¹/₂ lev.

Sandius feljegyzése szerint irt még:

Scriptum quo causas propter quas vita aeterna contingat complectitur, et in quoque de triplici iustitia filiorum Dei tractat.

De quatuor monarchiis liter.

Commentarius in Apocalypsin: operosus ac diffusus.

Erasmus a héber nyelvben oly jártas volt, hogy Beza azt mondotta róla: „fuit Hebraicae linguae peritissimus“. Mint ilyen részt vett a Junius és Tremellius biblia-fordításában s azt a prófétákig megjavította.

Időrendben egy már ismert író következik.

1587. Basilius István: Themata sive propositiones pro defensione innovationis cõ... iam prohibitionem et decretum Romani Praesulis quo via veritatis doctrinae coelestis praecluditur. Disputanda in Transylvania, ad consessionê Illustrissimi Principis. III. Esdrae III. Forte vinum. Fortior est Rex. Fortiores sunt mulieres, super omnia autem, vincit VERITAS. Claudiopoli 4 r. A—B=2 iv=8 sztl. lev.

Basilius István irodalmi tevékenységét a már felsorolt munkák is szépen illusztrálják. A teljesség kedvéért helyénvaló lesz megemlítenünk, mi az előbbi közleményből tévedésből maradt ki:

1569. Confessio de Deo Patre, de Jesu Christo spiritu sancto Hungaricè. Czeglédi György és Caroli Péter adták ki „Az egész világon való keresztyéneknek vallásoc stb“ műben Debrecen 4 r.

Egy munkájáról, melynek czime ismeretlen, Caroli Péter Debreczenben 1570-ben kiadott „Predikatioiban“ így ír: Basilius István irt mostan ellenünk valami maculatoriumot, melyben csavargóknak, hitetőknek és tétovázóknak nevez minket — aszt kení mü reánk, hogy mi három Istent, és Két Kristust vallunk stb“.¹⁷⁾

¹⁶⁾ Uzoni más helyt azt jegyzi meg: Erasmus Joannis jam circa A. 1587 temp. Superintendentis Hunyadini fuit. Generalis Consistorii membrum.“

¹⁷⁾ Idézi Kénosi Bibliotheca 20. 21. l.

Basiliius kézírásban maradt dolgozatai még:

Tiz Iszonyatos dolgok, melyek a Krisztus nemimádásából származnak.

Litterae latinae ad Principum Cristophorum Bátori.¹⁸⁾

1588. Válaszuti (Georgii) Pastoris Quinque Ecclesiensis. Az Pécsi Keresztyén Rendnek, méltatlan Prédikatorának Válaszuti Györgynek, Scarica Máthéval az kövieknek Tiszt. és Becsületes Prédikatorával Pécssett való Beszélgetésének az egy igaz Isten felől, és az Nazarethi Jesus Kristus felől, igaz oka és Rendi Ao. Dni. 1588. 19. 20 februarii. In hoc opere continentur 1. Causa adventus Matthei Scarica Quinque-Ecclesias. 2. Conclusiones inter Georgium Válaszuti et Mattheum Scarica in Pecs factae. 3. Conciones Matthei Scarica, in quibus Filii aeternam Divinitatem asserit. Item: Quaedam hinc ortae quaestiones. 4. Refutatio testimonionum pro Christi Divinitate à Mattheo Scarica citatorum. 5. Summa Christianae Religionis, de Deo Patre, et Filio eius Jesu Christo Crucifixo. k. i.

Válaszuti György a Jesus Kristsról így szól: „Hic Jesus est homo, filius hominis, seu: Filius (hominis) homoque; et Dei Filius est idem hic Jesus. Luc I. 35. Mat. III 7. 2 Pet. I. 17. Mat. XVI. 16. Jan I. 32—34. III₁₄. VIII₄₀ stb. Admonitio. Haec loca docent 1. Filium distinguendum esse a Patre, Jesum a Deo, Deus enim est cujus originem et nativitatem Scriptura exprimare non potest, sed Christi genealogiam, nativitatis tempus, locam, Matrem ostendit et cum veritate enarrat.“¹⁹⁾

1591. Deidrich György: Sigismundus Bathoreus. Anagrammaticus: magnus heros, Dius tu bis. Cibinii, Typis Joh. Henr. Cratonis M. D. XCI. 2 r. 1 lev. Báthori Zsigm. dicsőítésére irt vers. (Ma ismeretlen.) Deidrich a kolozsvári száz unitárius ekklésia papja volt.²⁰⁾

1591. Deidrich György: Programma ad discipulos Cibini. 1591. X. Kal. Jan: Typis Joh. Henr. Cratonis. 2 r. 1 lev.

1591. Bogáthi Fazakas Miklós: Ez világi nagy sok zeor zavarrol valo Énec. Az Töldi Miklós éneke notayara. 4 r. D₂—E₂==5

¹⁸⁾ Idézve u. o.

¹⁹⁾ Idézve Válaszuti fennebbi munkája egy későbbi, a 17 száz végéről, vagy a 18-ik elejéről 1728 előttről való kéziratból, mely a Kol. Coll. tulajdona. E példány csak kivonat (Excepptum) és pedig latin fordításban.

²⁰⁾ Deidrich életét lásd Seivert Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten 1785. 73 sk. Hogy kolozsvári unitárius pap volt, említi Kénosi T. J. Bibliotheca 35 l.

sztl. lev. E kis ének Apollonius királyfi historiája után s azzal egy könyvben jelent meg.

1591. Bogáthi Fazakas Miklós: *Aspasia Asszony Dolga és az io erkölczev Asszonyoknak Tevkeore. Az Lucretia notayára. Nyomatott Colosvárat az o Várban 1591. Esztendeoben. 4 r. A—B=2 iv=8* sztl. lev. E két kis költeményt egy kézikönyv követi:

1591. Heltai Gáspár (ifj.): *Magyar Arithmetica, azaz, Számvetésnek tudománya. Most vyonnan az Frisiusnac Magyar Arithmeticaijából sok uy és hasznos példákkal ki adatot. Colosvárat Christus Urunknac születése után, az 1591. 8 r. A—P4=14¹/₂ iv=116* sztl. lev. E művet mások is dolgozták fel s adták ki, u. m. Debreczenben 1577 és 1582-ben, de ez önálló munka s azoknál jóval bővebb. Ugyancsak tőle való

1592. *Cisio Magyar nyelven, és az égh íarasanac és csillagoknac keuleomb keuleomb természetinec folyásából valo practica. Melybeol gyermekeknek születéseknek természetec, és az Napoknac nivolta megismertetne. Az az Magyar Planetás könyv. Invisibilia Dei per ea quae facta sunt, intellecta, conspiciuntur Rom. I. v. 20. Colosvarat. Az Könywnyomtato által magyarra fordítatot, és vyiolan ki adatot. Anno Christi 1592. Eszt. 4 r. A—P=15 iv=60* sztl. lev. (A szövegbe nyomott számos fametszettel.) Heltai egy ajánlást irt „a keresztyén olvasónac“. A mű németből fordítottot.

1592-ben újból kiadatott: *Enchiridion in latinam linguam conversum a Franko Claudiopoli 1592.*

Ja cobinus János kolozsvári származásu unitárius férfi, ki hosszu ideig volt a város jegyzője, szintén az írók közé sorakozik. Munkája

1593. *Chorus musarum honori nuptiarum vera nobilitate, virtuteque ornatissimi Viri D. Stephani Cacassi Patricii Claudiopolitani et Assessoris Juris Iudiciaria Serenissimi Principis Transylvaniae, ac ingenua natalium nobilitate conspicuae Virginis Susannae Romeriae, Generosi olim D. Lucae Romeri Marosschensis filiae, ad diem XII. Januar. Anni M.D.XCII. celebratarum, per Joh. Jacobinum, Notarium Urbis Claudiopolitanae. Claudiopoli, typis Heltanis 2 r. 1 lev.*

1592. Bogáti Fazakas Miklós: *Az nagy Castriot Gyornec, kit az Teoreoc Szkenderbégnek hivot, ki Hunyadi Jánossal ket feleol vít az Teoreekre, keuleumb keuleomb czoda szerenczevel, vitézi dolgainac historiája hat reszben. Az elseo négy részne. Notája: Jóllehet nagy sokat szólótunc Sándorról. Oetődic részéne. Notája. Soc czodác keozeul hallyatoc egy czodat. Mostan uyolan az autor-*

tól által olvastatván, és meg corrigaltatván, ki Nyomatot Colosvart, 1592 Esztendeoben. 4 r. A—H₂=7¹/₂ iv=30 szt. lev. Ajánlva Szalánczi Lászlónak.

1592. Deidrich György: *Epithalamion in nuptias Rev. Clarissimque Viri D. Georgii Melae et Annae, feminae pudicissimae stb. Cibinii, typis Joh. H. Cratonis A. 1592. 8 r.*

1592. Deidrich György: *Theses ethicae de causa officiente virtutum moralium, ex Lib. 2. Ethic. Aristotelis in Celeberr. Cibinium Gymnasio, ad disputandum propositae 19 febr. 1592. 2 r. 1 lev.*

1592. Deidrich György: *Programma. Cibinii X. Kal. Jan. 1592. Typis J. H. Cratonis 2 r. 1 lev.*

Ismét Enyedi György neve kerül tollunk alá. E név a felvett időszak legfényesebb irodalmi neve. Mint láttuk, már ifju korában egy fordításon kísérlette meg erejét 1577-ben. Ugyanezt most újra kiadják:

1592. Enyedi György: *Jelesszep Historia a Tancredus kiralynak Leányáról Gismundáról és Gisquardusról Király Cancellariusarol, és szerelem miatt mind kettőnek szörnyü haláláról. Nyomt. Monyoro Kereken Manlius János által 1592. eszt. 8 r.*

1593. Heltai Gáspár: *Vigasztaló könyvetske Keresztyeny intessel és tanítással mikeppen kellyen az embernek keszeulni keresztyeni és boldog e Vilagbol valo kimulashoz. 110 sztl. lev. Nyom. Siczben. 1551-ben megjelent Kolozsvart.*

1593. Deidrich György: *Epigramma in admirandam Conservationem Ill. Principis Transilvaniae et Siculorum Comitis Dni Sigismundi etc. Cibinii typis J. H. Cratonis 1593 2 r. 1 lev.*

1596. Heltai Gáspár: *Száz Fabvla melyeket Aesopusbol es egyebeunnen egybegyüjtött, és eoszve szeorzet, à Fabulaknak értelmevel egyetembe. Heltai Gaspár Ny. Nimet Vivarat Manlius Janos ált. 1596. 8 é. 144 lev. Megjelent még 1566-ban Kolozsvárt.*

1596. Jacobinus János: *Brevis enarratio rerum a Serenissimo Transylvaniae Principi Sigismundo Anno M.D.XCV. gestarum. Claudiopoli, Typis Heltanis, Anno 1596. 8 r.*

Ebből a kiadásból újra kiadta Bongarsius *Rerum Hung. Scriptores* cz. műben. Francof. 1600. 2 r. 536—547. I. s innen Schwandner *Scriptores rer. Hung. I. 741.—756. I.*

1597. Bogáthi Fazakas M. *Az nagy Szkender Beknek kit Castriot Giorgi Herczegnee hittac. Epirusnac Nagi Albanianac és Macedonianac Uranac ezodalatos ieles dolgarol stb. Negi része va-*

gyon az Sandor eneknek notaiara: Jollehet nagi sokat szol stb. Debrecenben. Anno XXXXVII (1597) 4 r. A—Hi=7 $\frac{1}{2}$ iv=30 sztl. lev. Regibb kiadása Kolozsvárt 1592. (Egyetlen példánya a bécsi Theresianum ktban.)

Bogáthinak volt még több műve, így:

A törvényről XX tétel.

A szent lélekről.

Tételek egy író prédikációira

Szent Dávid Soltárai.

Az Apokalipsisről.

A Jezus historiájáról.

Levél Kárádi Pálhoz.²¹⁾

1598. Enyedi György. *Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet. Auctore Georgio Eniedino Superintendente Ecclesiarum in Transylvania, unum Patrem Deum, et eius Filium Jesum Christum per Spiritum Sanctum profitentium.* (Fametszet.) 2 Cor. VIII. At nobis quidem unus est Deus, Pater ille à quo omnia: Item unus est Dominus Jesus Christus per quem omnia. S. I. et a. (Claudiopoli, 1598) 4 r. 441 lap. Elul: cziml. Georgii Enyedini Epitaphium. Matth. Thor. (Toroczkai Mátétől), *Dedicatio (Amplissimae Reipub. Claudio-politanae), Praefatio ad Lectorem, Epigramma M. T.* (Toroczkai Mátétől) 4 sztl lev. végül: *Index rerum* 13 sztl. lap. (Kol. Coll. és szé-kely ker. gymn. kt.)

Enyedi 1597. nov. 28-án halt meg és így e munka halála után jelent meg. Sandius szerint: *Excusa primum in Transylvania 4° ac ibidem prohibita multaquae ejus exemplaria publice combusta: postea demo impressa in Belgio 4°*

Thoroczkai Máté, ki az első kiadást eszközölte s ajánlattal is ellátta, lefordította magyarra s kiadta 1619-ben. Kiadatott még 1670-ben Gröningben.

1599. Fischer Simon: *Dialectices Praecepta breviter ac Methodicé in Schola Claudio-politana Studiosis proposita, tribusque Libris distincta. Per Simonem Fischerum Colbergensem Pomeranum. Typis Casparis Helti. A. D. 1599. 8 r.*

A végén van epigramma Fischer Simontól. Fischer Kénosi szerint a kolozsvári iskolában rhetoricát és arithmeticát tanított s ta-

²¹⁾ Bogáthi irodalmi munkásságát méltatta Jakab Elek *Kor. Magvető* XV. köt. 1 sk. 159 sk. 239 sk. 388 sk. 1.

nitványai kérésére Molnár Gergely Dialecticáját jobb módszerrel átdolgozta, hogy könnyebben tanulhassák. Fischernek üdvözlő verseket irtak Jo. Brosserus Lector és And. Textoris. A végén van „Disputationes aliquot“. A disputatióban részt vettek 1. Martinus Dipsensis. 2. Mattheus Dipsensis. 3. Laurentius Szépmezei. 4. Gregorius Saliceus. 5. Adamus Gischnerus. 6. Joannes Lisbona.

Bogáthi Fazakas Miklós: Három jeles feo Hadnagyknae, Az Nagy Sándornac, Anibalnac, és az romai Scipionac, az boldoságnac helyén az fő helyről való vetélkedésec. Adnotam: Jollehet nagy sokat szoltunk Sándorról. 4 r. A—B=6 sztl. lev. (Egyetlen példánya a bécsi Theresianum kt.)

Enyedi György kéziratban maradt munkái:

1574. Versus vel Epigramma in laudem Jacobi Paleologi.

Conciones MSae VI. Triacades, Septimam morte preventus absolvere non potuit. — Mindenik Triacadesben van XXXII oratio.

1593. Concio Georgio Enyedini, Opposita Joannis Szilvási concione, quam habuit Claudiopoli 17 die octobris Anno 1593. Alapige Ef. IV. v1—6. Mindkét beszéd erre volt alapítva.

Szilvási János a kolozsvári unitárius collegiumban tanult unitárius ifju volt. Enyedi mint tanára és püspöke s több unitárius pénzbeli segélyével külföldre küldetett, hogy tanulmányait bevégezze. Midőn visszatért, vallását elhagyta s calvinistává lett s az unitárius vallás czáfolatára tartott egy beszédet: „Oratio J. Sz. Praemissa Disputationi Publicae, in Synodo Orthodoxorum Ungarorum Vasarhelyni celebratae A. 1591. Cibinii A. 1591.“ Erre Enyedi a fennebb leirt beszéddel felelt egy levél („Epistola ad Joannem Szivasium 1593.“) kíséretében, mit megküldött Szilvásinak, hogy megláthassa abból az ő „imprudentiam, ingratitude, inscitiam, impudentiam, et impietatem.“ Szilvási válaszolt, védelmére kelvén háromságos új vallásának. Erre következett:

1594, Enyedi Gy.: Examen Concionis Joannis Szilvási. k. i. Hogy mily türelemmel irhatott Szilvási, bizonyítja az, hogy elnevezte Enyedit „Porcum, canem, marcolphum, suspendio adjudicatum, bipedem, superbissimum rabulam etc. A vitatkozás dogmai részéből érdekes Szilvási bizonyítgatása arról, hogy „a Krisztus és a szent Lélek Izrael Istene“.

1594. Enyedi Gy.: Responsio ad Apologiam Joannis Szilvási 1594. 23 febr. k. i. Ugy látszik, Enyedit bántotta az egész vitatkozás, kivált azért, mivel Szilvási, mint tanítványa, jól ismerte s személyes hiányait támadta meg főképpen.

Enyedi Gy.: Tractatus Theologicus a Georgio Enyedino concinnatus. k. i.

Enyedi Gy.: Symboli Apostolici Fons et Origo. k. i.

Enyedi Gy.: De Divinitate Christi.

Explicatio Locorum Cattchesis Racoviensis.

Praefatio in primam Catechesin Racovinam.

Versus vel Epigramma in laudem Jacobi Paleologi.

De invocando aut non invocando Christo.

Praefatio in Novum Testamentum versionis Racoviae.²²⁾

Epistolae ad Faustum Socinum.

Enyedi György a kolozsvári iskolánál mintegy 14 évig volt lector, azután hat évig püspök, mely utóbbi hivatallal együtt folytatta a rectorságot is. Meghalt 1597-ben. Sirkövén, mely a kolozsvári temetőben még e százban is megvolt, a következő felirat állott:

Hic sepultum iacet corpus eruditione ingenii subtilitate et pietate Clarissimi viri D. Georgy Eniedini Superintendentis Ecclesiarum unum Deum Patrem Et Mediatorem Jesum Profitentium Et Pastoris Urbis Claudiopolitanae Qui Scholam per Sexennium Ecclesias Pariter Sex Annis Fideliter Magnoque Cum Fructu Administravit Tandem Colica Passione Correptus Anno Aetatis Suae 42 Extinctus Est Anno Domini 1597 Die 24 Novembris Hora Quarta.

Toróczkai Máté a következő irattal látta el sirját:

Doctrinae Exemplar, Sanctorum Regula morum,

Divini interpret maximus atq'; Soni:

Enniedius jacet hac sub mole Georgius, Urbis

Claudiacae antistes, Relligionis apex.

Unius, terraeq'; maris, coeliq'; profundi

Doctor hic eximius, cultor eratq'; Dei.

Gymnasii, Christi q'; gregis moderator in ista

Urbe, pius, felix per duo lustra fuit.

Mille et quingentos post, nonagesimus annus,

Implebat cursum septimus iste suum.

Bis decies quater et postquam lux moesta Novembris

Illuxit, placida morte solutus, abiit.

Fama tuum nomenq'; vigent, semperq'; vigeant,

Dum manet haec tellus, dum rotat astra Polus.²³⁾

A XVI. százban élt unitárius írókról ennyiben beszámoltunk. Oly életerős és sokoldalú az unitarizmus irodalma Magyarországon

²²⁾ Sandius Bibliotheca, Kénosi Tösér János Bibliotheca.

²³⁾ Ezt, valamint a uegelőzöt közli Bol P. Ungarus Tymbaules p. 33.

sohasem volt, mint a közleményeinkben felvett 1550—1599-ig lefolyt 50 esztendő alatt. A diadalt, mely Dávid Ferencz munkásságát élete utolsó éveiben követte, a Blandrata féltékenysége, ármánya avagy bölcs előrelátása, a katolikus fejedelem vallás-politikai tervei s az unitárius papság megfélemlítése, megsemmisítette. Unitárius módon gondolkodni s ~~annál kevésbé~~ ^{annál kevésbé} írni nem lehetett, mert a törvény mint ujitókat megbüntette. Ebben van magyarázata annak, hogy 1579-en innen nagyobbára csak külföldön jelentek meg unitárius könyvek, habár a Heltai-féle nyomda rendelkezésükre állott volna. Sajátságos játéka a sorsnak, hogy a külföldön mindenütt éppen ekkor szenvedett üldöztetést vallási elveiért sok jeles tudós. Az erdélyi unitárius egyházat, mint olyant, a törvény védelmezte és így a száműzötteknek menhelyet adott. A nemes tett nem maradt jutalom nélkül, mert a menekültek külföldi ismeretségek révén külföldön kiadhatták szabadelvű theologiai munkáikat, védelmére lehettek Dávid Ferencznek és elveinek, s így megtették azt, mit honfitársai aligha megtehettek volna. A Dávid Ferencz elvei alapján egyetlen magyar írótól jelent meg nagyobb theologiai mű Enyedi Györgytől „Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti“ czim alatt; de ennek is, mint tudjuk, elég kegyetlen sorsa lett itthon. A külföldiek barátsága megmentette az elveszéstől, a mennyiben mind latin, mind későbbben (1616) magyar nyelven kiadták. Hogy e mű nagy szállka volt az unitáriusok ellenségei szemében, bizonyítja az is, hogy számos író, mint Melótai Nyilas István, Gelei Katona István vaskos könyvekben igyekeztek megczáfolni. A magyar unitáriusok közül Bogáthi Fazakas Miklós adott ki ez időszakban legtöbb munkát, melyek nagyobbára költészeti művek levén, kiadásokban nem volt akadály. A többi magyar eredetű írók: Hunyadi Demeter, Kárádi Pál, Gyulai Pál, Válaszuti György, Heltai Gáspár (ifj.), Basilius István nagyobbára csak kisebb-nagyobb terjedelmű polemikus levelek, történelmi munkák és ifjúsági iratok szerzése után méltók említésre. Az idegenek közül Deidrich — erdélyi — csak apró dolgozókat adott ki. Erasmus, Jacobinus, Neuser és Glius mindenik jó szolgálatot tett, azonban első helyen állanak Paleolog, Sommer és Franken, kik kitűnő munkájokkal Socin s más támadók ellen védelmezék a Dávid Ferencz-féle magyar unitarismust és személyes befolyásokkal annak a nehéz időkből újabb lendületet adtak.

BOROS GYÖRGY.

AZ ÉRETTSÉGI VIZSGÁRÓL.

Talán indokoltabb lett volna azokat a gondolataimat és észrevételeimet, melyeket ez alkalommal szándéksom leírni, akkor adnom elé, mikor az érettségi vizsgálat kérdése tüzetesen tárgyalatott a tanügy szakközlönyeiben.

De mert felszólalásom nem hangzott volna össze az akkori áramlattal, resteltem azzal szembeszállani. Megvallom, most is némileg vontatva szólok fel, nem állván gondolatommal és nézetemmel a közösen elfoglalt téren.

Midőn harmincz évvel ezelőtt, mint tanár, az első érettségi vizsgát tétettem, arra a meggyőződésre jutottam, hogy az intézmény felesleges, tehát hasztalan; a harminczadiknak megtartása után is e meggyőződésem nemcsak nem változott meg, de megerősödött. Sőt az újabb szervezet szerint végrehajtott után eddigi meggyőződésem oda változott, hogy az intézményt most már hátrányosnak, sőt károsnak tartom.

Igazolható-e e meggyőződés?

Az érettségi vizsgák tartását szabályzó 10288—1884. számú ministeri szabályrendeletnek a 2. §-a állítja meg a vizsga célját.

A 3. §. szerint a vizsga eredményét „az érettségi vizsgálat tárgyait képező szaktudományoknak nyolczadik osztálybeli tanárai az igazgatóval és a tankerületi főigazgatóval együtt képezik a vizsgáló bizottságot. Helyes intézkedés, illetékesebb hatóság nem is képzelhető, mint a tanító tanárok, mely ez ügyben bíraskodjék.

Az érettségi vizsga tehát arravaló lenne, hogy ezek a tanárok kipuhatólják azt, vajjon a vizsgálatra álló növendék bir-e az általános műveltség és tárgyismeret azon mértékével, mely tőle a középiskolai törvény szerint megkövetelhető. A vizsga tehát sajátlag az illető tanárokért van oly célból, hogy ezek tanítványaik felett ítéletet mondjanak azok készütségéről és képzettségéről.

E célból nekünk tanároknak van-e szükségünk az érettségi vizsgára?

A vizsgázandó növendékek mindenikét legalább egy év óta ismerjük, némelyeket régebb idő óta; nagyon sok közülök éppen szemünk előtt nőtt fel, tehát mindnyájukat jól ismerjük, kivált oly gymnasiumokban, melyekben benlakás van. Egy, sőt több évig foglalkoztunk velök; tanári gyűléseinkben többször, de egy tanévben legalább négyszer, mikor a szülők számára a tudósítóban előhaladásokat megjeleltük, erkölcsi magokviselete mellett a tanulásban való szorgalmukat, előhaladásukat számbavettük közösen, minden tantárgyból; tehát teljesen és tökéletesen ismerjük növendékeinket, tudjuk, hogy saját szakmánkban mindenik mennyire fejlődött, tanártársaink értesítéséből, saját tapasztalatunkból meghatározhatjuk mindenik értékét. Ezek mellett a semesterek bezártával tartatni szokott vizsgák és ezek eredményének számbavétele, elbírálása bőséges alkalmat nyújt arra, hogy a tanári testület a növendékeknek a törvényben és ennek rendén kiadott ministeri szabályrendelet 2. §-ában megállított célt, illetve kérdést: a növendékek általános műveltségét és tárgyismeretét érettségi vizsga nélkül biztosan, igazságosan elbírálhassa.

Ha valamely tanári testületnek vagy tanárnak e célra még az érettségi vizsga megtartására szüksége volna, az vagy nem teljesítette soha lelkiismeretesen tanítói, nevelői tisztét, vagy nem tud itélni. Az ilyennek mindegy akár tartassék érettségi vizsga, akár nem.

Részemről magamnak és azt hiszem e hazában tanártársaimnak összesen arra, hogy abiturians növendékeink fejlettségéről, képzettségéről lelkiismeretes, igazságos bírálatot mondhassunk, semmi szükségünk sincsen az érettségi vizsgára.

Vajjon a növendékekért és a közműveltség érdekében szükséges és hasznos-e?

A növendékekre nézve csak az esetben indokolt az érettségi vizsga tartása, ha ez elemegetelükre, épülésükre, általános műveltségük fejlesztésére, ismeretekben való gazdagodásukra szolgál.

Ámde tapasztalásom s a dolog természete szerint is, részben éppen ellenkező, vagy nagyon is csekély s mulékony eredményü hatásuk van az érettségi vizsgáknak.

A klasszikus latin meg görög és a modern német nyelv tanításánál continuitás levén, azaz minden egyes órai tanításnál az egész tantárgy — értem az illető nyelvek grammatikáját, a nyelvvel való

elbánást — munkába levén véve, az érettségi vizsgának e tantárgyakban való tartását, egy egyszerű tanórának lehet tekintenünk.

A szám- és mértan s a mathesis is ily természetű némileg; ezek sem sok nehézséget adnak. Azonban a tanterv szerint a VIII. osztályban ezeknek a tantárgyaknak csak tetőzetei taníttatván, a növendékek kénytelenek a tantárgy más részeit, jelesen az egyenleteket és mértant némileg ismételni. Ez az eset történik a természet-tannal is. Azonban e két tantárgy sem igényel a növendékektől sok fáradságot. A szabályrendelet szerint csak a magyarok történelme tárgya ugyan a vizsgának, de azt kapcsolatosan kell tudni a más nemzetek történelmével, tehát az általános történelemmel, s mióta az anyanyelv is tárgya lett az érettségi vizsgának, a magyar irodalom történelmét is újból kell tanulniok; ez utóbbi tárgyak terjedelmüknél fogva igen is igénybe veszik a növendékek erejét. Továbbá érettségi vizsgálatra való készülés mellett ott vannak a VIII. osztály rendes tantárgyai, ott van az ezekből teendő vizsga. Nincs mindenre fizikai s értelmi erejük és idejük: nyelvükön: drukkolniok kell; megkezdődik a „dióhéjba szorított világtörténelem“ és más compendiumok használása. Tanulnak a növendékek; de e tanulásnak nincs semmi realis értéke, sem fejlesztő, képző hatása; inkább lélek- és szellemölő magolás fáradozások; tanulások csak pro tempore levén, nemcsak semmi haszna nincs, hanem megszoktatja a növendékeket az ily kápráztató, felületes munkához.

És ha netalán szükséges is volna az érettségi vizsga akár a tanárokért, akár a növendékekért, mostani szervezetében nyujt-e helyes módot és mértéket a cél elérésére, s biztos és csálhatatlan mértéket az eredmény elbírálására?

Való, hogy a hivatolt szabályrendelet a vizsgát lényegében nagyon sokat könnyítette; kihagyván mind a szóbeli, mind az írásbeli vizsgából több oly tantárgyat, melyek a szabályzat előtt tárgyai voltak a vizsgának. Való, hogy a 12. §. szerint a kiszabott és megállított számokhoz mérten, az idő elégségesnek látszik a vizsga kellő komolysággal való megtartására.

Minister ő Nagyméltóságának legutóbbi jelentése szerint ugyanis érettségi vizsgát tartó egy intézetre átlag 26 növendék esik; tehát egy növendékre egy tantárgyból való felelésre mintegy 10 percz. Bár ez időt a vizsgát megelőző és bezáró tanácskozás, a kérdések feltevése, jegyzőkönyvre vétele némileg rövidíti; s bárha egy növendéknek három kérdést adván fel, egy kérdés megfejtésére 3 percnyi idő jut: én a kiszabott időt mégis elégségesnek tartom arra, hogy helyesen

itélni tudó tanár az adandó feleletekből, a növendékeket illetőleg, kellő tájékoztatást nyerhessen.

De a kellő tájékoztatás nyerhetésének nagy akadálya a vizsgálóbizottmánynak, különösen pedig a vizsgát tevő növendékeknek dispositiója.

A szabályrendelet a 3 meg 25 §§-ok szerint a vizsgát és eredményének elbírálását kizárólag a kérdező 5 tanár s az igazgató kezébe teszi le, a tank. főigazgató felvigyázata alatt. Bár nagy felelősséggel járó, de bölcs intézkedés. A tanároktól és igazgatóktól méltán megvárhatjuk, hogy érdeklődjenek a vizsga iránt; de azt nem tehetjük fel, hogy a tanév végén, a munkában kifáradtan, kezdjék meg az érettségi vizsgát, három, sőt a hol több tanuló van négy-öt nap alatt naponta 8—9 óráig kellő figyelemmel kíséressék a vizsgát s nyugodt kedélylyel ítéljenek; annyival inkább, mert lelkiismeretes s gondolkodni tudó tanár már a vizsga megkezdése előtt készen levén ítéletével, a vizsga eredménye könnyen alterálhatja.

A felekezetek tanintézeteikhez egész bizottságokat nevezvén ki, a bizottság indispositiójának természetesen nagyobbnak kell lenni.

De ennél sokkal hátrányosabb a növendékek dispositiója.

Nálunk az érettségi vizsgának nagy jelentősége van: a magassabb szakképzés kizárólagos utja; a közszolgálat több ágában részint multhatlan feltétel az érettségi bizonyítvány, részint előnyt nyújt. A növendékek érzik a vizsga egész életükre befolyással bíró jelentőségét; nagy aggodalommal, izgatottan állanak elé. Számtalan növendéket láttam már, kik a vizsga előtt és alatt, forma szerint lázban voltak, reszkettek, mint a nyár levél. Átalán, kivált a vizsga kezdetén, némelyik alig beszámítható állapotban van, úgy hogy alig várhatni tőle, hogy a hozzá intézendő kérdéseket megértse és azokra higgadtan reflectáljon. Különb is igaz, a mit az ez ügyben tapasztalt A. Morel mond: „A vizsgák mostani szervezete mellett a baccalaureatusi vizsga lotteria, melyben némelyek kis tétellel is nyernek, s a melyben sohasem biztos az ember, hogy sok számmal is nyer.“ Ez az igaz megjegyzés a baccalaureatusi vizsgákról szól, a melyek — tudtommal — az egyetemi első év bevégeztével tartatnak, tehát sajátlag szakvizsgák s annyival könnyebbek, mert a franczia meg belga athenaeumok felsőbb osztályaiban bifurcatio levén, a növendékek már ott szakszerint készültek. Érettségi vizsgáink természetüknél fogva terjedelmesebbek, következőleg nehezebbek, mint amazok.

E nehézséghez járul az, hogy az illetők a növendékek fejlettségét s a vizsgára vonatkozó érdemjegyeket kizárólag a vizsgán tett

eleletekből ítélük meg; a szerint adják az érdemjegyeket, mind a mellett, hogy a szabályrendelet értelmében a növendék általános képzettsége felett kellene bírálatot mondaniok. S ha felvesszük ezek mellé, hogy a növendékeket folytonosan az érettségi vizsgával nógatjuk, rémitjük; hogy számtalan nehézségekkel, rendőri intézkedésekkel halmozzuk el, — épen nem csodálkozhatunk, ha a fiatal növendékek teljesen zaklatott kedélyvel állják ki. Tehát e vizsga az eredmény biztos elbírálására nem nyújt megbízható módot.

Fennebb azt az állítást kockáztattam, hogy a jelen szervezet és a ministeri szabályrendelet szerint való eljárás mellett ennek a vizsgának a tartása hátrányos.

Hátrányosnak tartom magukra a növendékekre és a tanulás eredményére. Már az, hogy a vizsgára való készülés közben ugy foglalkoznak a növendékek, hogy foglalkozásoknak nincs a tanítás céljának megfelelő eredménye, magában hátrány.

E mellett a hivatolt szabályrendelet szerint érettségi vizsgára a VIII. gymn. osztályt végzett növendékek bocsáthatók; tehát az ilyeneknek a tanév utolsó felében tanult összes tantárgyakból vizsgát kell előbb tenniök, s mert az érettségi vizsga írásbeli részének letételére május hó elejét tüzi ki a szabályrendelet, a semestralis vizsgát már április végével vagy május legelső napjaiban meg kell tartanunk; ezért a gymnasiumi tanfolyam utolsó feléből mondhatni két és fél hónap elvész a tanulásra nézve, s mert a tanulók és tanárok a VIII. osztály semestralis és írásbeli érettségi vizsgáival el vannak foglalva, ennek okán a tanítás rendje az egész intézetben is megzavarodik, meglazul, az intézetnek nem csekély hátrányára.

Miután a német meg latin nyelv a szabályrendelet szerint nem tárgyai az érettségi vizsgának, a vizsga megtartása a tanárookra nézve könnyebbé lett volna; ámde a szabályrendelet által eléirt — a vizsga lényegére kevés vagy éppen semmi jelentőségű — rendőri intézkedések sokszorosan nehezebbé tették. Ez állításomat igazoló két adat fekszik előttem, az 186³/₄, meg az 188³/₄ tanévek végével tartott vizsgákra vonatkozó irományok. Az első csomagban van a növendékeknek együttes egy ivre irt folyamodása, a vizsga eredményét feltüntető táblás kimutatás s nekem, mint igazgatónak, a vizsgák lefolyásáról a consistoriumhoz tett, egy ivre terjedő jelentésem; ez utóbbi csomagban van: a növendékeknek külön-külön beadott egyes folyamodása, együtt 47 iv; 5 jegyzőkönyv, melyek közül az írásbeli meg szóbeli vizsgákról vezetetteknek mindenike 9 egész iv, tehát 18 irott iv; a más 3 jegyzőkönyv és mellékletei s a vizsga elnökének a consistorium-

hoz intézett jelentése meg a táblás kimutatás 7 ive. Az első csomag e szerint 3 ivet, az utóbbi 72 ivet tartalmaz, mely ivek jelentékeny részét mi tanároknak irtuk be. Szükséges és hasznos munkát tettünk-e? Lássuk. Az írásbeli dolgozat lefolyásáról jegyzőkönyvet kellett felvennünk; e jegyzőkönyvbe felvettük a feladatot s azután a dolgozás alatt felmerült momentumokat: leirtuk 147-szer, hogy melyik növendék hány óraker és hány perczkor távozott természetes szükségei végzésére és hány percz mulva jött vissza; 235 versen leirtuk, hogy melyik növendék hány óraker, hány perczkor adta be dolgozatát. Ily hasztalan, káprázató dologhoz korábbi alkalmazásában hozzá szokott egyik tanártársam, hivségeesen bevezette a jegyzőkönyvbe ezt is: „Mindnyájan kellő komolysággal dolgoztak.“ A szóbeli vizsgánál ugyanennyiszor leirtuk, hogy kinek minő kérdés adatott. Qui bono? A consistoriumnak a vizsgákra kiküldött biztosai az írásbeli dolgozatokat eléggé nem méltányolható érdekeltséggel és szakértelemmel vizsgálták meg, de a jegyzőkönyvekben feltüntetett momentumokat nem vehették tekintetbe, mert a jegyzőkönyvek csak egy-egy példányban levén meg, nem lehetett mindenikkel közölni; különben is a jelzettem momentumok a dolgozatok értékének elbírálására nem voltak szükségesek.

A szóbeli vizsgán az egyes érdem jegyeket a vizsgáló bizottmány és tanári kar tagjai szavazattöbbséggel állították meg egyenként, még pedig kizárólag a vizsgai feleletekből. E szerint a 18 ivre terjedett jegyzőkönyveknek semmi hatások, semmi szerepök sem volt az egész vizsgára. E haszontalan, mondhatnám gyerekes munkát nekünk tanároknak, felnőtt embereknek kellett megtennünk; ezért s más haszontalan formaságok tartásáért lett terhessé reánk nézve a vizsgák tartása; s az ilyekből folyó felesleges munkákért tartom hátrányosnak a mostani szervezet szerint való tartását a vizsgának.

Az eléadottakból folyólag igen természetes, hogy én az érettségi vizsgát feleslegesnek tartom s azt állítom, hogy a tanári kar, melynek ugyis az érettségi vizsga a szabályrendelet szerént a kezébe van letéve, illetékes forum, annak kell lenni arra, hogy a gymnasiumi tanfolyamot végzett növendékeknek a szabályrendelet szerént kívánt minősültségéről további vizsga nélkül igazságos ítéletet mondhasson.

S ha ragaszkodunk mégis az Entwurfos kor e hagyományához, ha az érettségi vizsgát mindenképpen meg akarjuk tartani, tartunk csak írásbeli vizsgát, igazán kellő komolysággal, kellő terjedelemben, ez levén a valódi út és mód megtudni azt,

ha különben nem tudnók — hogy mindenik növendék memyre tud megfelelni az érettségi vizsga céljául kitűzött kívánatnak.

Mivel azonban az érettségi vizsga tartását országos törvény rendeli, a míg e törvény fennáll, a vizsgát meg kell tartanunk. És éppen ezért óhajtom, hogy a fennebb említettem és más politialis felesleges intézmények, mint haszontalanul terhelők, szüntessenek meg, vagy legalább apasztassanak; e mellett állittassék vissza az a korábbi szokásunk, hogy az érettségi vizsgát teendők a tanév végével csak azokból a tantárgyakból tegyenek semestralis vizsgát, melyek az érettségi vizsgának nem tárgyai, felesleges levén, hogy a növendékeket a VIII. osztály több tantárgyaiból pár napi időközzel kétszer kérdezzük ki.

KOVÁCSI ANTAL.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI ADATOK.

XCVIII.

Dávid Ferencz válópere.

Székely Ádám városi levéltárnok és egyh. tanácsos a városi levéltár lim-lomjai közt egy nevezetes okmányt fedezett fel, melyet alább egész terjedelmében közölni szerencsések vagyunk. Ez okmány a Dávid Ferencz és neje Barát Katalin közti válópernek egy részlete, mely érdekes világot vet e még eddig homályos per folyására. Ebből az tűnik ki, hogy Dávid Ferencz világi, felesége pedig egyházi törvényszék által kívánta az ítéletet kimondatni.

Az illetékességre nézve a városi tanács 1574-ben Dávid Ferenczre kedvezőleg hangzó végzést hozott, a mit a felperes feleség a fejedelemhez felebbezett, a ki az egyházi bíróságot mondotta illetékesnek. Ezt Dávid Ferencz súlyosnak és veszélyesnek tartván, perujtással élt. E közben azonban az anyós azzal a fuffanggal élt, hogy személyesen Dávid Ferenczhez ment és a pernek megszüntetését s leányának visszamenetelét ígérte, ha ez a reája — az anyósra vonatkozó s kétségkívül terhelő „bizonság leveleket és egyebeket“ megsemmisíti, a mit Dávid Ferencz meg is cselekedett, elszaggatván anyósa szemei előtt az okmányokat. Az anyós ekkor biztosságban érezvén magát, a pert tovább folytatta. Ugy látszik Gertrud asszony azok közé az anyósok közé tartozott, a kik még egy tudós vejem uram eszén is túljárnak.

A perujtás folytán a városi tanács újból Dávid Ferenczre nézve hozott kedvező ítéletet, mi ellen a felperes nő a fejedelemhez felebbezett, de a tanács a felterjesztést megtagadta. Ezért a felperes a fejedelemnél „széyelyesen“ panaszt tevén, az 1575. mart. 7-én Gyula-Fejérvárt kelt rendeletében megparancsolta a tanácsnak, hogy az egész ügyet terjessze elébe. A tanács 1575. mart. 16-ról fel is terjesztette.

A fejedelem előtt 1575. mártius 19-én a felperesek képében megjelent Koppany Lőrincz, a Dávid Ferencz részéről senki sem, mikor is Báthory István, hivatkozva arra a korábbi ítéletre,

melyszerint ez az ügy, mint válóügy, nem világi bírák, hanem a superintendens elé tartozik — kimondotta, hogy e válóügy tárgyalassék Alesius Dénes superintendens előtt. Tehát az unitárius püspök válóügyét nem saját egyházi bírósága, hanem egy más egyház püspöke elé utasította. Hogy Báthory István fejedelem Dávid Ferenczet ez úton is meggyalázni kívánta, az iránt nem lehet kétség, megdölvén a két püspök közt kétségkívül létezhetett nézeteltérést és nagy ellenszenvet. Az ítélet a Jakab Elek nagybecsü munkájából ismeretes.*)

Az érdekes okmány, melyet magyar szövegü részében a mostani írásmód szerint közlünk, a következő:

Illustrissime Princeps ac Magnifice Domine et Dmne Nobis gritiosissime. Servitiorum nostrorum in favorem m(agnifitentiae) vestrae debitam et paratam semper Commendamus, vestra noverit magnificentia quod Cum in quadam Causa et differentia inter honestam Catherinam filiam prudentis ac circumspecti quondam Stephani Baráth, alias Consortem Reverendi Dni Francisci Davidis plebani nostri, ut actricem ab una, ac praefatum Dnum Franciscum Davidis veluti Incausam attractum parte ab altera, ratione divortii. (ut ipsa actrix praetendit.) Coram iudicibus nostris anno superiori mota et ad iudicata. Ac tandem in praesentiam M. vestrae per apellationem eiusdem actricis deducta, ibique revisa et emendata praefatus Incausam attractus grave onerosumque accepisset iudicium, per gratiam novi iudicii idem Incausam attractus Causam eandem renovare et reformare volens, quasdam litteras M. vestrae pro novo iudicio eidem concessas nobisque preceptorie praesentare curaverat, penes quas sequentem propositionem suam coram nobis in scriptis exhibuit. — Dávid F. feleletti az novum iudicium mellett procurator által az néhai Barát Istvánné és az leánya ellen. Tisztelendő bíró uram és királybíró uram. Ez novum iudicium mellett ti kegyelmetek eleiben citáltattam az néhai Barát Istvánnét leányával egyetembe, Barát Kátával, miérthogy (=minthogy) az anyja leányának gondviselője és oltalmazója: Miképpen constál az praep(ri)atori-ából az, melyre minden actiojokat fundálták, hogy si iuris est, hogy criminose et calumnianter cselekednék én velem, mert ez elmúlt nyárban megbetegülvén, hozza hivata engemet, és ultro offerálá az békességet és az pernek leszállítását én köztem és leánya között. Másodsor ezzel meg nem elégedvén mikoron megbetegültem volna, hozzám jöve és könyörge, miérthogy leszállította volna immár az pert én köztem és leánya között, az bizonyság leveleket és egyebeket elszakasztanám, kit meg is mivelék szemei előtt. Harmadsor ezzel meg nem elégedvén, leánya testamentumát, ugymint plenam habens potestatem filie et atrix existens, és az békességre és az pernek leszállításának nyilvánvaló megbizonyítására, az városnak bírái és polgári előtt el-

*) Dávid F. emléke 212. l.

szakasztá, és az éntöttem testamentumot approbalá, melyben nyilván megvayon, hogy minden per köztünk leszállott, és leányát énnekem, ugy mint hites feleségemet, megadta. Si iuris est, ezokáért azt mondom, hogy ez leszállított pert sine gratia novi iudici nem indíthatta volna, és miért hogy elindította és az transmissiot az táblára küldötte, ki azelőtt künn volt és az táblán inscribáltott volt, és azután az compositio köztünk lött, incurralet in factum Calumniae et Causae perpetuum silentium. Az törvény bocsásson ki, ezeket megbizonyítani kész vagyok et tabulis testamenti és élő bizonságokkal, ha kekik valamit megtagadna ezekben, az ő maga hitire hagyóm, salvo iure addendi plura. Quo percepto annotata relicta quondam Stefani Barát, in contrarium praemissee propositionis respondit hoc modo. Az néhai Barát Istvánné feleletti Dévid F. ellen: Tisztelendő Biró uram és Királybiró uram. Ti kegyelmetek eleiben panaszkodni jöttem, kegyelmetek emlékezhetik róla, hogy az én leányom között Barát Katalin között, és Ferencz uram között, vayon néminémü igyentelenség (egyenetlenség) és házasságbeli elválásra való igyekezet. Leányom urunktól ő Nagságától egyházi renden való birót kért az ő köztek való dolognak megítélésére, ő kegyelme penig Ferencz uram, kegyelmetek bírósága alá kévanná az törvényt, ugyannyéra hogy immán törvény is folyt köztek, mind itt ez városon, mind penig urunk ő Nagsága tábláján, mely törvényt sulyosnak érezvén Ferencz uram, új ítéletet vött leányom nevére, az mellett adott valami feleletet bé, mely feleletben én hozzám felel, patvarosnak mond, és nagy sok külömb-külobbféle dolgokkal vádol, melyből azt akarja énnekem nagy kisebbségemre és gyalázatomra mutatni, hogy én volnék minden köztek való háborunak oka, megkötője és megodója. Azért én mostan ennek az derekára semmit nem felelek, hanem csak ilyen tudománt teszek, hogy én soha nem voltam, sem vagyok oka, valaki én felőlem azt magyarázza, nem jól, nem igazán, és hamisan magyarázza, mert én az én leányomat soha nem kiszttettem semmi törvénytelen és tisztátalan dologra nem kötöttem. Most es noha édes anyja vagyok, de ez köztök való háboruban principalis nem vagyok, melyet én teneked Ferencz pap, igaz törvénynek folyásával idővel megbizonyitok. Ez nevet tőled felvennem és viselnem, hanem kívánom hogy ez protestatio emlékezetben legyen, és jettzést kévának rola. Továbbá mert hogy te nekéd én velem még ez oráig semmi pered nem volt, soha idéztoen sem voltam veled, sem semmi sententia én köztem és te közted nem költ, sem új ítéleted énnevemre nem költ, hanem extra omnem viam iuris sine omni citatione legitima én ellenem actiot formáltál, az törvénybe be is adtad, ha törvény, ennek terhét várom. Az derék dologra penig, mikor Isten modot ad, különben kereslek, és megmutatom hogy az mivel engemet, mind most és mind ennek előtte gyaláztál, méltatlan és mind te magad gondolatja. Mert én mint jó anya, inkább köztetek törekedő és szerző voltam az békességben, te magad tudod mivel attál okot feleségednek az magad megúnására és meggyűlölésire, hiszem előtettek volna az törvény, igazítanád ott maga-

dat, ha az én leányomat bünössé teheted, nincsen énnekem arrol mit tennem. Én az törvénynyel nem birok, hanem alája vetettem, és mindent szenvedjen ha érdemli. Cum protestatione ennek utánna is liceat többet szolnom. Post hec et prae-notata actrix adversus eandem propositionem Incausam attracti pro se respondit his verbis: Barát Katalin aszszonnak, az néhai Barát István leányának, feleletti Dávid F. ellen, az colosvári plébános ellen. Tisztelendő Biró uram és Királbiró uram. Értem, Ferencz uram minémü dolgot forgat én ellenem az új ítélet mellet, t. i. hogy mikor ő kegyelme beteg volt volna az nyárban, azkor az én aszszonyom anyám ő kegyelmével megbékélt volna, és az minémü levelek löttek volna köztök, el is szaggatták volna. Azért én erről tudománt teszek csak, ilent hogy az mikor ideje és modja leszen és törvény szerént való helye, reá gondolok. Most csak im ezt mondom, hogy még ez oráig, mi közöttünk volt az vetélkedés csak az biró felől. Én ő kegyelmétől el akarnám válni törvény szerint, az kegyelmes fejedelemtől egyházi renden való birót kértem, ő kegyelme pedig azt vitattja, hogy az én kívánságomnak, az elválásra valónak, meglátása, megítélése kegyelmeteket, kilső renden való birákat illeti. Az urunk táblája csak az biroságról deliberált, nekünk azt ítélte, hogy az pispók székit nézi ez dolognak meglátása. Azért én az mellől elnem megyek sem ide sem tova, sem az derék dologra, az mit ő kegyelme proponál, nem felelek itt kegyelmetek előtt, hanem ott a hol annak az törvényének kell célébrálatni, a hova az ő Nagysága széke is mutatott. Sőt azt mondom hogy ő kegyelme az új ítélet mellett, az derék dolgot itt az kegyelmetek székin nem forgathatná az ő Nagysága törvénye ellen, hanem az biroság ellen kellett volna szolni, ha mit ujíthatna vagy mivel ronthatná az ő Nagysága urunk széki deliberatioját. De hogy azt ingyen emlékezetben sem hozza, hanem az derék dologba excipial, si juris est indebita actionak mondanám, azvagy inkább Calumniának, ez okon, hogy ettszer ő maga appellált az pispökre, melyről jettzést mutattam. Most immár esmég kegyelmetek elejiben akarja vonni az dolgot. Valamelyiknek azért az törvény azt találja, az pénáját megvárom, protestálok is, hogy azén birám előtt, ez dologban ki az fejedelemtől és az törvéntől jegyeztetet, minden fogásidra választ akarok tennem. E Contra memoratus incausammattractus replicavit hec. Dávid Ferencz részszerint való replicatioja az néhai Barát Istvanné Gedrud asszony, és az ő leánya Barát Kata ellen. Cum protestatione szolok. Miért hogy feleletedben én ellenem ezzel mented magadot, hogy az te leányodat az előtt is törvéntelen dologra nem kisztetted és tisztátalanságra nem kötetted. Azért te Barát Istvanné, leányoddal egyetembe Barát Katával, si juris est, azt kívánom hogy nyilván megmagyarázzátok, micsoda törvéntelenség és tisztátalanság legyen ez, mert mig meg nem értem, addig nem tudok reá felelnem. Item ezt is megmagyarázzátok: mert te magad jól tudod, mivel adtál okot az te magad megunására és meggyűlölésére, mert én semmi okot nem adtam tudomásom szerint. Mondom pedig hogy ugyan tartoztok vele, hogy megmagyarázzátok, mert ez tiszt-

tesség dolga. Melyre ez igék láttatnak intendálni, mindenben előljáró. Ez okáért legelőször azt kívánom hogy törvény szerint ez láttassék meg, azután kész vagyok minden feleletednek megfelelnem, és az en propositiomat jó bizonságokkal megerősítenem, liceát cum protestatione plura loqui.

Iterum procurator praefate actricis pro relicta quondam Stefani Barát subiunxit adversus replicationem Incausamm attracti. A hol azt mondod, hogy én Barát Istváné, veled componáltam és az okáért az transmissiot táblára nem küldhettem volna, ez ellen én azt mondom, hogy ezzel engemet az leánnyommal való perben nem elegyithetél volna, hanem ha valamit én cselekettem volna te elled, törvénybe laktam, megtaláltál volna törvénnyel, megfeleltél volna én neked mindenre. Azért semmiképpen engemet erre nem hihattál volna, hozzám sem felelhetél volna. Annak okáért az előbbi feleletem tartása szerént, ennek az terhét, ha törvény engedi, megvárom rajtad. Idem procurator in persona annotata actricis a die cit Az te részszerint való replicatodra én ezt mondom, miérthogy elhagytad az ő Naga székin költ sententiat, melyet én nekem attanak, az új ítéletet is elhagytad, kit az sententia ellen és én ellenem hoztál, és más dolgot proponálsz én ellenem, kinek semmi helye nincsen, én pedig az ő Nagysága ezékiné sententiája mellől el nem állok, mert ez dolog divortiumot néz. Mikor annak bírása előtt leszünk, valamit ellenem felelsz, esmét reá felelek, és ha törvény engedi, ez féle feleletednek terhét megvárom. Quibus sic dissentientibus et tandem iudicium nostrum expetentibus nos iudices primarius et regius iudicavimus hoc modo: Miérthogy Dávid Ferencz az ő propositioja ellen, az Barát Istváné responsiojába talált némi csekelyeket, melyeket ő mond tisztesség dolgának lenni, és abban vár elsőben törvényt pronuntialni, ki ellen Barát Istváné azt mongya, hogy oknélkül elegyítette volna őtet az perben, mert ő vele semmi dolga nem volna, az leánya pedig azt mongya, hogy nem módja szerint élne ő ellene az novum iudiciummal, az mit proponál, az mellett az sem oda való volna, de arról, az mi dolga ő neki vele vagyon, az ő neki rendelt bírása előtt mindenről megfelelné, tetszett az mi ítéletünknek, mivel hogy az Barát Istváné responsiojában vadnak az mondások, melyeket Dávid Ferencz tisztessége ellen esmer lenni, de mi nekünk még eddeglen annak nem látszanak lenni, hanem ha el nem akarja szenvedni, és tovább akar benne menni, ha ennek utánna több beszédekből, azvagy bizonságokból, tisztessége ellen esmertetének lenni, az törvény arról is ítéletet teszen köztek. De miérthogy az principális causa forgott kiválképpen Barát Katalin asszony és Dávid Ferencz között, az novum iudicium es az ő köztök lött sententia ellen hozatott. Azért tartozik a derék dologhoz az mi ő köztek vagyon, az novum iudicium mellett szólni és ahoz való replicálni, annak utánna ugy tudunk ő köztek deliberalni. Mely mi ítéletünket meghalván mindkét fél, Dávid Ferencz contentus lön vele, hogy kész lenne az derék dologra is nekik jobban megfelelni. De az más félnek procurator nem engedé, hogy többet felelné és replicálna, mert immár

annak idejét elmulatta volna, sőt még az mit felelt, az sem oda való volna, nem kellett volna utát elhadni és más dolgot közben elegyíteni, azért minden igyekezetitől elmaradt volna. Annak okáért az tanácsnak és esküdt polgároknak elleiben appellála vele. Mely két fél között való igyentelenségnek rendit, és arról az mi bíráinknak ítéletit, mikor mi esküdt polgárok és tanácsbeliek megértettük volna, mi es jóváhadjuk az ő ítéleteket, és hadjuk azt is hogy megfeleljen és replicáljon az derék dolog ellen Dávid Ferencz ha mit akar. De az mi hagyásunkkal és ítéletünkkel is meg nem állván az Barát Katalin asszonynak procuratora, te Nagyságodnak székinek jobban való meglátására appellála vele. Mi peniglen nem akarjuk csak ilyen rész szerint elbocsátani, hanem telyességgel véglevén közték az novum judicium mellett való dolgokban, ugy készek löttünk volna elbocsátani.

Ezt meghallván Barát Katalinnak procuratora, protestálta hogy külömben is elakarná vinni. Azután egy néhány nappal juta előnkbe Nagyságodnak parancsolatjával mely ezképpen sonált.

„Stephanus Báthory de Somlyo Vajvoda transylvanus et siculor Comes etc. Prudentibus circumspectis Judicibus et iuratis civibus civittatis Colosvariensis Salutem et favorem. Exponitur nobis pro parte et in persona honesta mulieris Catherine filie prudentis et Circumspecti quondam Stephani Barát Civis Civitatis Colosvariensis alias consortis honorabilis Francisci Davidis pastoris eccle eiusdem Civitatis, qualiter temporibus praeteritis in quadam Causa inter ipsam exponentem ab una ut atricem ac dictum Franciscum Davidis veluti incausam attracti parte ab alia, ratione et praetextu divortii primum Coram vobis mota et adiudicata, postea vero sub secuta appellatione, in sede quoque nostra iuditiaria discussa fuisset. In qua dictus Franciscus Davidis recepto a vobis oneroso iudicio literas novi iudicii accepisset, vobisque in iudicio vigore earundem ambae partes suas exhibuissent allegationes et responsiones, vosque in eadem Causa penes novum iudicium iuxta partium responsiones iudicium fecissetis et sententiam tullissetis, quo vestro iudicio actrix non contenta, per vos causam eandem iuxta Continentiam literarum novi iudicii in curiam nostram nostram scilicet in praesentiam transmitti postulasset, vos tamen nescitur quo respectu ducti causam eandem ad legitimam instantiam dicte exponentis transmittere nolissetis, prout nolletis etiam de presenti, in praesentium et damnum exponentis imo et Contemptum literarum nostrarum novi iudicii manifestum, unde requisiti sumus pro parte et in persona eiusdem exponentis ut Causam eandem transmitti facere et quia universe Cause exceptis frivolis et vanis exceptionibus a meritoque Cause prorsus alienis, sanioris discussionis gratia, a vestra praesentia in curiam nostram transmitti consueverint debeantque pro eo harum serie Committimus vobis firmiter ut acceptis praesentibus et rebus sic ut praefertur stantibus statim causam eandem simulcum tota sua serie et processibus conscribi facere et eam in curiam nostram nostram scilicet in praesentiam maturius discutiendam, nisi legitimum aliquod obsis-

tat impedimentum transmittere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus non facturi praesentibus perlectis exhibenti restituti. Datum Albe Julie die septima mensis martii Anno Dni Millesimo et quingentesimo septuagesimo quinto, Stephanus Báthory de Somlyo mpa.

Quibus receptis et intellectis nos Commissioni et mandato M. vestre satisfacere volentes premisse Contentionis seriem praesentibus inseri et inscribi fatientes ad provocationem procuratoris annotatae Catherine Barát, In praesentiam M. vestre fideliter duximus transmitendam. Quam et feliciter valere desideramus. Datae in Civitate Colosvariensis die decima sexta martii. Anno Dni millesimo quingentesimo septuagesimo quinto.

Eiusdem Illustrissime Magnifice

Dominationis vestrae

Servitores obsequentes

Judices et Jurati

Cives Colosvarienses

Hátirat.

1575. Levata feria sexta post Dominicam laetare*) pro actricibus Laurentius Koppany, pro Incausamtracto nemo. Deliberatum est quod sicuti ante in aliis litteris remissionalibus deliberatum erat, ut Causa ista tanquam divortii, non coram iudicibus secularibus, sed coram superintendente discentiatur, Ita — nunc etiam idem est iudicium, quod Causa ista divortii agatur Coram Dionisio Alesio superintendente. Quod vero Franciscus Davidis matrem actricis, quae in causa non fuit, sine citatione coram iudicibus astare coegit et eandem lite impetivit, ideo in poena astationis falsi termini fl. 33. Convincitur.

Kivül.

In praesentiam Illustrissimi principis ac Magnifici Domini et Domini Stephani Báthory de Somlyo Vaivode Transylvaniensis et Siculorum Comititis etc. Domini nostri gratiosissimi,

Pro honestis mulieribus Gedrude relicta prudentis ac circumspecti quondam Stephani Barátth, et Catherina filia eiusdem ut actricibus, Contra Reverendum Dnum Franciscum Davidis plebanum nostrum veluti Incausam attractum.

Causa introscripta transmissa.

1575. Aperta per Magrum (=Magistrum) Emericum Swlyok Protonotarium.

Ezenek alól van Kolozsvár város pecsétje ostyára fektetett papirba nyomva.

Az okmány, melynek hossza 1.35 m.; szélessége 32 cm. van Kolozsvár levéltárában, Fasc. I. nro. 44. alatt.

Közli: **Benczédi Gergely.**

*) 1575. mart. 19.

KÖNYÖRGÉS ANYA FELETT,

ki gyermekágyban halt meg.

Örök hatalmu, végtelen bölcseségü és kegyelmü Isten, mennyei édes Atyánk! hozzád emeljük fel lelkünket, kérő és esedező szívünket, mielőtt oly szerencsétlenül kiszenvedett szolgáló leányodat a sírok közé, az örök nyugalomra kísérnők; mert te vagy, ki megölsz és megelevenítesz, megsebesítesz és meggyógyítasz, megkeserítesz és megvigasztalsz. Te vagy, ki tömlőbe szeded a veszteségek könyveit, megszámlálsz és meghallgatsz a fájdalmak jajjait, egyesek és családok, népek és nemzetek méltatlan szenvedéseit, s a családok csapásainak súlyát igaz szereteted mérlegén fgyelembe veszed!

Nagy és végtelen Isten! az idők történetei, az élet és boldogság szerencsétlen jelenségei, a nemzetségek és családok sujtolásai rólad és hatalmadról szólnak, nagyságod és bölcseséged végtelenségéről beszélnek. Sokszor kibocsátottad a halált, mint amaz angyalt az ő lángfegyverével, hogy irtson és pusztítson, sokszor fenyegettél, hogy elveszem e helyről a vigasztalót, elejtem e háznak koronáját, hogy az egyik jaj el se mulik s ime a másik két jaj következik. Pusztulnak a házak és családok. Az emberiség mezéjén — mint a füveknek rendeit — halomra döntöd minden változás nélkül az emberek javát és roszát, az életre és szeretetre méltók ezereit és millióit!

Lám Atyánk egy szomorú változást, egy végzetes csapást ujítottál meg e gyászoló családban! A teremtés után nemsokára nemcsak amaz ítéletet mondottad ki: orczádnak veritékével egyed a te kenyeredet, — por vagy és porrá kellened; hanem kimondottad különösen az asszonyoknál ama súlyos ítéletet is: megsokasítom igen felette a te fájdalmaidat, a te méhedben való fogadásodnak fájdalmait is, — fájdalommal szülsz a te magzatodat. Rendítő fájdalmak közt születnek a halandóság gyermekei és azóta azaz ágy, me-

lyet a szülésre elkészítenek, mindig lehet egy halotti nyoszolya és minden szülőanya egy halotti nyugágyra fekszik le, s midőn életet kellene adni egy ujszülöttnek, az ő élete is elhal a szülés kimondhatatlan kinjain. És oh mily gyakran történik azóta, hogy a csecsemő bölcsője helyett el kell készíteni a gyászravatalt és a koporsót a kinok tengerén kiszenvedett anyának! Lám Atyánk, oh végtelen hatalmu Isten! a szerencsétlen anya itt egy meghaltat szült, ki nem lehetett öröme e családnak; a halva született után néhány nappal meghalt a hosszabb életre méltó asszony is, s életet a kinok kinjain — boldogságot a szenvedések szenvedésein teremteni és alkotni nem tudott!.. Ez volt a te akaratod. És mi nem tudunk vigasztaló szót mondani, mert sokszor roskadozunk a bánat alatt, félelem és aggodás nagyon lelkünkben; és hozzád kiáltunk: Oh Isten ne hagyj el és te, a ki olykor kiontod ránk a keserűség poharát, vidámits meg szomorúságunk napjai után, mert nincs szabadítónk senki, s rajtad kívül nincs a ki megvigasztaljon bennünket!

Mint egykor ama földre borult angyal, úgy omlott össze a halál intésére jó és hív szolgáló leányod, kit a közrészvét érzelmeivel tisztelünk meg, ki csak egy évig volt boldog és munkás társa egy férfinak, s midőn egy jobb jövő reggelének már-már derültét várták, jött egy rémes, egy gyászbaborított sötét és rettenetes éjszaka!..

Mindenekben, úgy ebben is végzésed megfejthetetlen titkaira, akaratod és gondviselésed mélységes útaira találunk oh véghetetlen hatalmu Isten, melyeket emberi bölcseséggel megmérni nem tudunk!

Megnyugszunk tehát, mert meg kell nyugodnunk akaratodon oh kegyelmes Atyánk! S ha jönnek idők, melyek gonoszok, s ha jönnek napok, melyek csak veszteséget hoznak, s ha jönnek éjszakák melyek csak a mi bántásunkra rendeltetnek: könyezve bár, de hittel lelkünkben ezt mondjuk: az ur adta és az ur elis vette; — nem nyitom meg az én számot Uram! mert te cselekedted! Oh mert érezzük, hogy a kis porszem mily csekély e roppant földön, mily értelemnélküli szó az ember és emberi boldogság, mily semmi a véges a végtelenhez és az ember az ő teremő Istenéhez!

De mégis kérnünk kell téged oh nagy Isten, hogy ne zárd be egeidet az emberek jajjai és a szerencsétlen családok kérései és esedezései előtt; mert igen sok a veszteség, igen nagy a csapás és szerfelett nagy a fájdalom. Látod oh Uram! hogy erőszakot szenvedünk!

Különösen pedig leveretett szolgálóra: a férjre, a meglátogatott apára és anyára tekints kegyelemmel, mert eléggé meglátogattad őket!

Testvéreit, rokonait, barátnőit és jóakaróit is vigasztald meg. S ha úr támadott lelkükben, szállítsd oda a hit és remény angyalait, hogy őrizzék meg a kétségbeeséstől és örködjenek földi és lelki boldogságuk felett. Taníts minket, hogy a halálra mindig készek legyünk, mert az ifju és szép is a halál martaléka. Mindenkinek véghatára a sir és koporsó. Taníts, oh taníts! hogy haljunk meg az Urban, hogy boldogok legyünk ott fenn az egekben! A te fiad nevében. Amen.

ALBERT JÁNOS.

DR. CARPENTER VILMOS.

(1813—1885.)

Dr. Carpenter Vilmos, a nagynevű angol physiologus f. évi nov. 10-én bevégezte munkás és áldásos életét. Egy szerény koszorut foununk mi is az ő számára, mert benne a tudomány és vallás egyaránt nagy veszteséget szenvedett. Tudós volt és keresztény; büszkesége a tudománynak s disze az egyháznak. A természetet vizsgálta és mégis hívő maradt. Sőt a hitért nem kevésbé lelkesült, mint a tapasztalati ismeretekért. Egész élete annak a ténynek a kitünő illustratioja, hogy a tudomány és vallás egymással nem ellentétesek, mint némelyek vélik, hanem kölcsönös igényeiket szépen öszhangzásba lehet hozni a szabadelvű hit világánál.

Egy unitárius lelkésznek volt a fia, dr. Carpenter Lantnak, a ki nemcsak jeles lelkész volt, hanem kiváló paedagogus is. Számos testvéreivel együtt gondos nevelésben részesült s a többiek is kitűntették magokat főleg társadalmi téren. Carpenter Mária, mint a humanus intézmények egyik legbuzgóbb apostola, ismeretes egész Angliában és Indiában.

Carpenter Vilmos eleinte mérnök akart lenni, de csakhamar más vágy ébredt benne, mire befolyással volt atyjának egyik barátja Estlin is, s 1833-ban a londoni University-College-ban az orvosi tudományokat kezdette hallgatni. Már mindjárt egyetemi első éveiben mutatkozott a physiologia iránti nagy hajlama; egész lélekkel szentelte magát az idegrendszer tanulmányozásának; s nem is említve, hogy csakhamar több kisebb értekezést adott közre, 1839-ben, a mikor az edinburghi egyetemen a tudori czimet is megnyerte, egy rendszeres munkával lépett a világ elé: „Az általános és összehasonlító physiologia alapelvei“ vel. E munka, mely az élettanról általános nézetet igyekezett adni s a szerves és szervetlen világ törvényei viszonyait feltüntetni, jelenség volt akkor és azzá tette szerzőjét is. Von Baer, a híres német természetbuvár figyelmére méltatja s 1840-ben egy értekezését német nyelvre fordítják át;

Lyell, a kitünő geologus és más tudósok örömmel üdvözlük; s 1844-ben Londonba hívják meg az élettan tanárának a „Royal Institution“-ba, minek következtében az orvosi gyakorlattal félbehagyott Carpenter elsőrangú physiologusnak lőn elismerve. De említett műve csak kezdet, bevezetés volt nagyobb és teljesebb művekre. Nemsokára megjelent „Az ember élettanának alapelvei“: Principles of Human Physiology terjedelmes munkája, melyben az addigi vizsgálódások eredményeiből, a physiologiai tapasztalat elszórt tényeiből az általános elveknek egy oly sorát vonja ki, melyben az emberi szervezet alkatáról és működéseiről való ismeretek először jelennek meg egészben, összefüggőleg. E mű hét kiadást ért és bár Huxley s más physiologusok vizsgálódásai ujabban sokat változtattak az élettudomány arczulatán, az Angliában még ma is közhasználatnak örvend, s az újabb vizsgálódások eredményeinek időnkénti felvételével, fog örvendhetni még sokáig. Dr. Carpenter physiologiai munkásságát a „Principles of Mental Physiology“ czimű művével tetőzte be, melyben az akaratot tárgyalja részletesen, a legnagyobb fontosságot tulajdonítva annak nevelési és erkölcsi tekintetben. E műve is több kiadást ért; és mindkettő Amerikában is közreadatott.

Érdemei, melyeket e műveivel szerzett, több oldalról lőnek méltányolva. Tudományos társulatok tagjukká választották, köztük a halhatatlanok gyülekezete, a francia Institute. 1856-ban pedig egy magas állásra, a londoni egyetem titkárságára nevezik ki.

Életének hátralevő részét főleg e hivatal foglalta el. De ő a mellett, hogy az egyetem ügyeit példás rendben tartotta és sok hasznos újítást vitt be ez intézménybe, nem szünt meg a tudománynak és más szent ügyeknek élni. S ha nem is oly nagy művekkel, mint előbb, de számos kisebb értekezéssel jelent meg azután is a tudományos irodalomban, és pedig a physiologia körén túl is. Több expeditioban részt vevén, az oczeán körforgásáról fontos észleleteket nyilvánított, melyek Angliában és a Continensen is több természettudós részéről el lettek fogadva. Az ő érdeme az is, hogy a physikai erők correlatiojáról való tant — a nélkül, hogy Meyert és Helmholtzot, kik őt ebben Németországon megelőzték, ismerte volna — Angliában először alkalmazta az életerőre. A „Royal Society“-ben kétkezdéssel fogadták e magasabb speculatiót, s sokan még a társulat kiadványaiban leendő közzétételét is ellenezték felolvasásának; de az ma már az „erély fenmaradása“ (the conservation of energy) néven általánosan elismert igazság a természettudományban.

Ez néhány vonásban dr. Carpenternek tudományos működése,

munkássága. De ott áll életének másik fele is, szellemének nem kevésbé fénylő másik oldala. Vallásos érzülettel lépett pályájára s világnézetében soha sem lett egyoldalú, mint akárhány természettudós, kik a lét összes tünetnéyeinek és titkainak megoldását csak az anyagban keresik. Az emberi szervezet jelenségeit tanulmányozva, nemhogy megsemmisítve látta volna hitét, hanem a szellem magasabb jelenségeiben, melyeket az automatizmussal kimagyarázni nem lehet, megerősítve. És ő másnemű feladatai, sokoldalú tudományos munkássága mellett is mindig talált időt arra, hogy a hit érdekeinek, vallásának, egyházának szolgáljon. Hite nem pusztá valóság volt, hanem élet önmagára és másokra nézve. Az egyházi mozgalmakat éber figyelemmel kísérte; tevékeny részt vett az egyházi életben; a Brit és Külföldi Unitárius Társulat gyűléseiben gyakran megjelent; egyházi lapokba cikkeket írt. Sőt utóbbi éveiben két hatalmas értekezéssel („The doctrine of Evolution in its relations to Theism“ Modern R. 1882. „The argument from design.“ Modern Review 1884.) szállott sikra a vallás mellett, azzal az áramlattal szembe, mely a világból el akarja seperni az isteni czélosságot. Széles látkörrel, nagy tudományos készültséggel fejtette fel hogy a kiválasztás-elmélet csapkodó hullámai nem érinthetik a szerves világban levő czélosság erős szikláját. Az Sion, hol az örök hatalom lakozik. Egy czélok szerint ható világelv, az isteni hatalom mellett kész elfogadni ő is a fejlődést, mely a legnagyobb vonzerőt gyakorolja az emberre, „kivált, ha az nemcsak tudományos oldalról vétetik, mint a természet értelmi magyarázatának legmagasabb formája, hanem erkölcsi vonatkozásaiban is, — mint oly tan, mely az embert mind előbbre és fölebb vezeti és ama reményében bátorítja, hogy az igazság a tévedés, a tudomány a tudatlanság, az igaz a hamis, a jó a rossz felett végül diadalt nyerend.“

Dr. Carpenter „v á l a s z t o t t n a k“ bizonyította be magát a vallási gondolkodásban is, a szó teljes értelmében annak, a gondolat kitűnőségével egyesítvén egy egész életen keresztül az erkölcsi kitűnőséget is. Angol hitrokonaink egyik főszlopukat szemlélték benne, s ha magas állást, fényes hivatalt nem is ajánlhattak neki, de a mi minden kitüntetésnél drágább, igaz tisztelettel környezték. S tisztelet környezte őt más egyházak részéről is. Hogy ő egyike volt azoknak a természettudósoknak, kiknek vizsgálódásuk a hitre, a világban az Istenre, s az emberben az istenire nem tagadásban végződött, hanem megbizonyításban, s hogy ő a vallás érdekeinek védelmére is kelt és pedig éppen amaz érdekeinek, a melyek minden

egyházzal közösek, — más egyházak jelesei is a legnagyobb elismeréssel adóztak iránta.

S a szellemi irány, a melyet ő követett, és a hogy azt követte, méltó tagjává avaták fal annak az értelmi elite-társaságnak, mely Anglia első rangu íróit, költőit és néhány kiváló tudósát foglalta magában, s melyben tehetség és szellem, szív és lélek, hit és tudomány, eszmény és ismeret, mély érzelem és világosság, föllengő aspiratio és tiszta értelmi látás a legszebb formában és öszhangban találkozott.

Alig lehet az eszményieknek magasabb, ünnepélyesebb kultusát képzelní, mint e társaságban, melyben egy Dickens, J. Bowring, Martineau és Carpenter szelleme ölekezett; alig tisztább imádatot, mint az, melylyel a portland-street-i unitárius templomban e nagy szellemek imádták alázattal az Istent s hallgatták Martineau ihlett ajkairól az örök ígéket.

Dr. Carpenter halála, melyet egy lámpa feldölése következtében égési sebek okoztak, méltán keltett Angliában s külföldön általános részvétet. Ez annak volt a kifejezése, hogy az ő neve élni fog. A tudományban mindig azok közt fogják őt említeni, kik a tudományt előbbre vitték. S egyházunkban is ama fényes nevek mellé jegyezzük fel, a melyeknek sorában legelől egy Servét és egy Priestley neve tündököl.

PÉTERFI DÉNES.

PÁRISI LEVÉL.

Páris, 1885. november.

(Az october 4-én és 18-án végrehajtott politikai választások; a nantesi edictum visszavonásának második százéves megtartása; a párisi protestans theologiai fakultás megnyitása.)

Szerkesztő ur!

Mikor ma önnek a mi törvényhozásunk tagjainak, képviselőinek választásáról beszélek, nem czélom kizárólag politikai értesítést küldeni, sőt előre mondom, hogy e néhány sorban, a melyeket írni fogok, a lehetőleg kerülöm a politikát. Azonban a modern politika, miként egyébiránt minden időben volt, össze van kötve a vallási ügyekkel; s ennél fogva lehetetlen az egyikről úgy beszélni, hogy a másikról is ne szóljon az ember valamit.

A vallási ügyek az octoberi francia választásoknál feltűnően közreműködtek. Vakok vagy esztelenek, a kik ezt nem akarják látni. Én nagyon kedvező helyzetben voltam, hogy arról ítélhessek. Némi körülmények nyomán két oly vidéket jártam ke, melyekben a felekezeti szenvedélyek uralkodnak, hol a katolikus és protestans szellem közt élénk küzdelem foly. A katolikusok nagy többségben vannak ott, s bár közülök nagyon sokan szívök szerint republikánusok, a katolikus papságnak elég befolyása volt arra, hogy igen sok emberben azt a félelmet keltse fel, hogy jóhízeműleg elhiggyék, miszerint a templomokat lerombolni és a papságot eltörölni akarják, s ez a tény sokkal általánosabb volt, mintsem az ember hinné. Ebből lehet megérteni az october 4-ki választások eredményét, melyre a rövidlátó politikusok úgy megrémültek. A megállított elméletek emberei szoros logikai combinatiojukon túl semmit sem látnak. Dolgozó szobáikban systemákat alkotnak s bátran hiszik, hogy a nép megérti subtilitásaikat. Hány oly politikus nem törekszik egyenesen a képviselőházba, a ki legkevésbé ismeri Franciaországot és a vidéki népet! A választások támpontjául, legalább néhány departementban, az egyház és állam különválasztását és a concordatum eltörlését állították fel. A papság megragadta ez eszmét és nem sok fáradságába került a néppel azt hitetni el, hogy a vallást el akarják törölni. Ez annál inkább sikerült, mert fennen hangoztatta, a mit most is vallásos üldözésnek nevez: a fel nem hatalmazott szervezetek eltörlését, a polgári iskolák rendezését, a papnövédeknek segélyezésének megszüntetését stb. Egyszóval a papság úgy tüntette fel magát, mintha már a köztársasági eszmék és emberek áldozata volna.

A viszonyokat oly fekete színben tüntette fel, miszerint sikerült a néppel elhíttetni, hogy a mostani politika egy oly örvénybe vezet, mely mindent elnyel. A megrémült nép visszapillantott a multba és a reactio embereire szavazott. Hatalmas fegyelem lett szükségessé az october 14-ki eredmény eszközlésére. Sokan elnémitották egyéni vonzalmaikat, mert a köztársaság forgott veszélyben. A köztársaságiak minden árnyalata egyesült, csak arra az egyre törekedtek, hogy megbuktassák a reactiot, mely october 4-én felemelte a fejét.

A mi kedves hazánkért óhajtott, hogy ez a leczke ne menjen kárba és hogy a jóakaratu emberek valahára megértsék, hogy²¹ a logikához való makacs ragaszkodás néha képtelenségekre vezet. Az octoberi választásokból világosan kitünik, hogy az állam és egyház elválása még nem ért meg, hogy a nép még nem érti s nem is akarja. Való, hogy egyenes következése a republikai eszméknek; való, hogy a modern vallási fejlődés természetes bevégyződése; s bizonyosan meglesz előbb-utóbb, de fokozatosan kell reá vezetni a népet. Szükséges, hogy az iskolakötelezettség megtegye a maga lassu, de biztos munkáját. És midőn e munka végre lesz hajtva, mikor az emberek gondolkodása el lesz készítve és a midőn böles törvények kel- lő intézkedéseket teremtenek, az elválás egyszerűen, természetesen meglesz magától, s ezáltal a vallás és lelkiismeret sokat nyernek.

A tisztán elméleti, elvont rendszerekhez ragaszkodó politikusok e kérdésben kiválóan arról az egy dologról feledkeznek meg, hogy Franciaország katolikus állam. Igaz, hogy a nép skeptikus, de bármit mondjunk is, mindenesetre katolikus; és ha otromba módon minden traditioját háborgatod, csak felingerled és inkább hátat fordít minden haladásnak, mintsem lábbal tapodja egész multját, melyben meglehet nem hiszen, de a melyet mégis megtagadni nincs elég műveltsége. Ha Franciaország protestans volna, a kérdés nagyon egyszerű lenne. Mi protestansokul teljesen el vagyunk készülve ez elválásra, értjük, elfogadjuk; sőt azt mondhatjuk: egész multunk, jövő aspiratioink, minden ez elválás felé utal. De ismétlem, Franciaország katolikus és még sok ideig számba kell vennünk a katolikus traditiokat.

Ezekből láthatja ön, hogy a vallás kérdése nagy szerepet játszott az octoberi képviselő-választásoknál, s méltán mondják, hogy „a klerikalizmus ellenség“; nem szabad megfeledkeznünk ez ellenségről, melyet tudnunk kell ostromolni; és hogy legyőzhessük, oktassuk a népet, ezáltal szabadítsuk ki a klerikalizmus jármából s ez lesz a biztos győzelem kezessége.

Hasonlóan politikai és egyszersmind vallási kérdés a nantesi edictum visszavonása, melynek második százévfordulóját a napokban ülte meg nagy nyilvánossággal a francia protestans egyház. October 18-án éppen kétszáz esztendeje mult, hogy XIV. Lajos Fontenebleauban aláírta annak a türelmi levélnek a visszavonását, melyet egyik őse: IV. Henrik bocsátott ki 1598-ban azon szomorúságában és fájdmában, melyeket gyászos emlékei keltettek benne.

Igen megható és bátorító látvány volt az ünnep, melyen a protestánsok véleménykülönbség nélkül egyesültek az Isten iránti tisztelőben és hálában, a ki az atyák gyermekeinek feltüntette igazságosságá napját. A legünnepélyesebb, legnagyobbszertű gyűlések egyike volt az oratoire-utczai templomban tartott ülés Párisban. A nagy épület nagyon is kicsiny volt arra, hogy befogadja az oda siető válogatott közönséget, a mely oda sereglett, hogy a reformatio hőskora nagy emlékeinek felújítását hallja. A protestánsok több tisztelt és kedvelt szónokát lehetett hallani: nemzeti és más szabad egyházak papjai beszéltek egymásután. A sokaságot egészen meghatották és elragadták Vigié, Bersier, de Pressense uraknak, hogy csak a főbb és ismeretesebb szónokokat említsem, a szavai. Hosszszas dolog lenne csak rövid kivonatokban is ismertetnem ezeket a beszédeket, a melyek a könnyezésig meghatották a vágyakodással hallgató válogatott közönséget. A mi az Oratoireban történt, az történt egész Franciaországban mindenik templomban. Ennek az évfordulónak emléke sokáig megmarad a francia protestánsok szívében.

Azonban valami különös megjegyzésre méltó van abban, hogy ez az évforduló éppen öszszesett a képviselő-választással. Csodálom, hogy egy lap sem emelt ki egy tény: azt, hogy october 18-án ünnepelte a francia protestantizmus második százévet az absolut hatalom legigazságtalanabb tényének, egy oly ember zsarnoki hatalma tettének, a ki azt mondotta: az állam én vagyok; oly emberének, a ki előtt a nép semmi volt; és a nép éppen e napon választotta törvények hozására hivatott képviselőit. Ez oly ellentétet tüntet fel, melyet hogy egy francia lap sem emelt ki, bámolni lehet. A király, a ki azt akarta, hogy országában ne legyen protestáns, nagyon meg lenne lepelve most, ha láthatná, hogy Franciaországban a legmagasabb állami hivatalokban protestánsok vannak; ha látná, hogy többek közt a külügyi minister protestáns; Freycinet ur ugyanis a reformatus egyházhoz tartozik. Ebből az egyszerű tényből meg lehet mérni azt a nagy haladást, a mely az eszmékben és erkölcsökben történt. A külföldi egyházak a „menekvés“ országaiban hasonlóan megünnepelték e napot; némelyek megható adresst intéztek a francia egyházhoz, mint például a genfi, meg az angolországi presbyterianus egyház. Ezeknek a menekülteknek egyházaiban vannak oly tagok, a kik Német- vagy Angolországban, vagy Amerikában kétszáz évre terjedő lakozás után is megtartották a francia orthographiát.

Körülbelől mindenik nagyobb lap külön cikket közölt erről a gyászos évfordulóról. E cikkek némelyike kiváló történelmi bírálat és azt tüntetik fel különösen, „hogy a katolikus szellem kizáró uralkodása Franciaországot skeptikussá, tekintélynek hódolóvá, de egyszermind foradalmivá tette.“ A szabadelvű sajtó mellett, mely elítélte XIV. Lajost és a klerust, hogy visszavonták a nantesi edictumot, ott van a klerikalis és ultramontán sajtó, mely nem meri ugyan tagadni azt a csapást, a melyet az edictum visszavonása Franciaországnak okozott, azt menteni és igazolni iparkodik, elítélvén a hae-

resist. Ha e sajtó íróiban annyi bátorság volna, mint a mennyi macacsság van, fennen tapsolnának.

A történelemírók abban az egy kérdésben nem egyeznek meg, hogy a nantesi edictum visszavonásában kit terhel a nagyobb felelősség, a királyt vagy a klerust? Némelyek azzal iparkodnak menteni XIV. Lajost ez igazságtalanság bünében, hogy nem látta át az igazságot és ezért az egész hibát a klerusra akarják hárítani. Mások éppen ellenkezőleg járnak el; ezek különösen a 17. száz historikusai, kik hasonlóan vitatkoztak a felett, hogy ki a hibás, de nem birták megállítani, hogy melyiket minő rész illeti. Napjainkban, midőn több ismeretlen okmány került elé és adatott ki, világossá kezd lenni ez a szomorú kérdés; semmi kétség benne, hogy a felelősség első sorban a papságot illeti, mely 1664-en kezdve a királyhoz intézett remonstratioiban folytonosan kérte a haeresis kiirtását. Ha itt helye volna idézni, hajba volnék, hogy a sok közül melyiket idézem. Tellier atya egész befolyását felhasználta Maintenon asszonyra, hogy ez királyi kedvesét rábirja, hogy a nantesi edictumot összezsuggassa. És ez a korábban protestans nő, egy Aubigné-nek a leánya, kábultságában talán megfélelkezett származásáról, midőn kérelmelhetlennek mutatta magát régi hitfelei irányában. Másfelől ugylátszik, hogy a bigottá lett öreg király azt vélte, hogy paráznaságáért saját lelkiismeretét megnyugtatja, ha kérelmelhetlen lesz legjobb alattvalói irányában. Anynyi igaz, hogy XIV. Lajos előtt Bossuet-en kezdve eltitkolták az igazságot. Azonban azt lehet kérdezni: vajjon szabad volt-e, hogy absolut uralkodó, a ki a mellett megszokta, hogy mindent maga is megnézzon némileg, jól meg ne vizsgáljon egy oly fontos és jelentékeny kérdést, a milyen a nantesi edictum visszavonása volt, mely visszavonás következéseit mindenki látta. Bármit tegyenek, sohasem sikerül, hogy XIV. Lajost ez igazságtalanságtól tisztára mossák.

A jezsuiták voltak kétségkívül az ösztönzői, de a király egyedül volt a végrehajtó. Egyébiránt a királynak csak meg kellett volna hallgatni valamely érdemes embernek bölcs tanácsait, a milyen volt például Vauban, a ki Louvois ministerhez intézett memoirejában ezt írta: az erőszakos térítések általános irtózást keltettek fel a papoknak ez ügyben tanusított magatartása iránt, s egyszersmind azt a hitet, hogy nem hisznek a sacramentumokban, melyeket könnyedén megszentéstelenítnek. És Vauban erre folytatólag azt mondja, hogy vissza kell vonni mindazt, a mit eddig tettek, vissza kell hívni a papokat, általános amnestiát és a szabadságot kell hirdetni. És éppen ebben a memoireban Vauban megható szavakkal buslakodik azokon a pótolhatatlan veszteségeken, melyeket Franciaország már eddig szenvedett és a milyeneket, még szenvednie kell. Tizennegyedik Lajos hadsergeinek e jeles tábornoka nem egyedül adott királyának hasonló tanácsokat.

Oh ha ezeket a bölcs véleményeket meghallgatták volna, mennyi szerencsétlenségtől kimélték volna meg Franciaországot, mert a mint Weiss mondja, a prótestansok midőn odahagyták Franciaor-

szágot, ez szegényebb lett 300 ezer derék lakóssal, a kik magokkal vagyont, értelmiséget és erkölcsi feddhetetlenséget vittek el, s mindazt, a mi a tudományban és iparban kitünő volt, s ezek a veszteségek mind idegenek becses nyereményei lettek, kik a menekülteket tárt karokkal fogadták. Ezekért az emlékekért ünnepeltünk october 18-án mindenik templomban, bár fájó szívvel, de teljes tisztelettel hőseink, martyraink iránt.

Az ünnep alkalmával több erre vonatkozó dolgozat jelent meg vagy új kiadása a 17. százából való oly munkáknak, melyek a nantesi edictum visszavonásával foglalkoznak; többen kiadták egyes egyházak monographiáját. Némely kiadvány nagyon érdekes azért, mert a protestansoknak az edictum után Franciaországban való viszonyait ismertetik meg. Ezek közül csak Hugues Edmund ur „*Les Synodes du desert depuis la mort de Louis XIV. jusqa' a la revolution française*“ czimű könyvét említem meg. Ez a munka kemény czáfolata a klerustól a királyhoz intézett e mondásnak: „Sire! nincs több protestans a Felséged birodalmában.“ A zsinatok aktáiból látható, hogy nemcsak maradtak még protestansok Franciaországban, hanem hogy ezek a protestansok, templomaik lerombolása ellenére is, ösztöngyültek, megtartották isteni tiszteletöket, tanácskoztak a reformált egyháznak általános és egyes ügyeiről, szerették egyházukat, a melytől semmi sem választhatta el. A 17. százából való újabban kiadott munkák közül meg kell említenem párisi pap Claude munkáját, melynek czime: „*Les plaintes des protestants cruellement opprimés dans le royaume de France.*“ Azok közt a protestans művek között, melyek abban a korban jelentek meg, kétségkívül a Claude munkája legerősebb és legnagyobb szerű. Igen szerencsés gondolata a protestans történelmi társulat bizottmányának, hogy újból kiadta. Claude mint szemtanu elbeszéli azokat az erőszakoskodásokat, a melyeket a visszavonás előtt és után elkövettek. A kiadó gondosan bírálat alá vette a párisi pap minden állítását és azokat mind teljesen igazaknak találta. De a Claude munkájának kiváló érdekes volta abban áll, hogy a szerző nagy értelmességével, tiszta logikájával előre jól látta azokat a politikai következtetéseket, a melyek jövőben a nantesi edictum visszavonásából folyni fognak. És a történelem annyira igazolta a 17. százbeli író előrelátásait, miszerint az ember csaknem azt hiszi, hogy munkája most jelent meg először. A mostani historikusok éppen azt mondják, a mit a száműzött pap mondott volt. Igen jól látott, midőn megmondotta, hogy a nantesi edictum visszavonása után a királyság megaláztatása és a monarchia hanyatlása fog bekövetkezni.

Az ünnepélyről való értesítésemet nem végezhetem be a nélkül, hogy meg ne emlékezzem arról a felolvasásról, melyet Hyacinth Loyson atya e tárgyról tartott az arras-utczai templomban october 25-én. Meghívta a felolvasásra a párisi protestans papokat, a meghívásra ezek közül többen megjelentek. Loyson atya azzal a magos hangulatu ékesszólással beszélt, mely nála mindig megvan, mikor tárgya iránt lelkesül. Felolvasása első részében a visszavonásért va-

ló felelősség kérdését igyekezett megoldani. Részemről, több jólelkű emberekkel azt hiszem, hogy Loyson atya túlzott, midőn azt a nagy hibát a közvéleménynek tudta fel. Nekem úgy tetszik, hogy a tények, miként fennebb is mondtam, mind világosan tanusítják, hogy első sorban és kiválóan a klerus a hibás. A felolvasás másik részében a szónok azt ajánlotta melegen, hogy a különböző egyházak egyesüljenek a hitelenség ostromlására. Az egyesülés, a mint ő képzei, chimera: nemcsak lehetetlen, de rossz is lenne. Loyson ur e felolvasást közkívánatra ismételte november 8-án népes hallgatóság előtt.

Pár szóval meg akarom említeni a párisi protestans theologiai fakultás megnyitását. Ez november 3-án ment végbe Lichtenberg dekán elnöklete alatt; a dekán felolvasta jelentését a fakultás múlt évi munkálkodásáról. Ez a jelentés, miként mindaz, a mi a tudós dekán tollából foly, nagyon érdekes volt, szépen megírva. A megnyitó előadást Vaucher tanár tartotta az „egyház szervezéséről”. Vaucher ur orthodox és éppen ezért különös az a következtetése, hogy az egyház nem isteni intézmény, s hogy a keresztény községek teljes szabadsággal szervezkedhetnek tetszésök szerint a helyi és körülményekhez képest, s szervezetöket, midőn indokoltnak találják, megváltoztathatják. Igaz, hogy Vaucher ur gondolkodásában egy elmentmondást lehet felfedezni: azt állítja, hogy a dogma isteni eredetű. Ha a dogma Istentől van, az oly egyházak, melyek egyházi szervezetöket a hittanra alapítják, Vaucher ur ellen tanuszkodnak. Menegoz tanár ur az ifjak pályázatairól tett jelentést; egy tétel volt: a szabad elhatározás és az isteni kegyelem. Csak egy pályamunka adatott be, mely a kitűzött jutalomra méltónak találtatott.

CHARRUAUD D.

IRODALMI ÉRTESTŐ.

Dobos János egyházi beszédei II. kötet. Ünnepi tanításokat hoz, melyek részben különféle kútforrások nyomán vannak dolgozva. Kiadó helyesen cselekedett, hogy részletesebben jelezte s a hol tehetette kiírta, hogy mely beszédek nem eredetiek. A mi magukat a beszédekkel illeti — számarra 29 — e kötetre is talál az első kötettről irt jellemzésünk; s ezt is éppen oly melegen ajánljuk a megszerzésre. A III-ik kötet a jövő évi martiusban jelenik meg. Kiadó (Dobos László Szalk-Szent-Márton) még mindig elfogad előfizetéseket. Egy-egy kötet előfizetési ára 1 frt 50 kr.

Felméri Lajos egyetemi tanár, folyóiratunk kitűnő dolgozótársa, az alábbi értesítést küldötte be hozzánk, melyre az oktatásügygyel foglalkozók figyelmét különösen felhívjuk. Dr. Felméri műve hí képet adja az angol oktatásügy jelenlegi állapotának. Ennél kimerítőbb és jobb munka az angol oktatásügyről nem jelent meg.

— Van szerencsém a t. cz. tanító, tanfelügyelő és tanár urakat, tanító-nőket és általában a nevelésügygyel foglalkozókat értesíteni, hogy az „Iskolázás jelen Angolországban“ című és mult évben a m. tud. Akadémia által nagyjuttalommal kitüntetett művemből m. e. száz példány rendelkezésemre állván, a nevelés-oktatással foglalkozóknak tetemesen leszállított áron szolgálók belőle példányokkal; I-ső kötet: Népis kolázás (X+262 lap) 1 frtért; II-ik kötet: Közép és felső oktatás (IX+386 lap) 2 frtért. (A két kötet bolti ára 4 frt 80 kr). A megrendeléseket kérem egyenesen hozzám intézni. Kolozsvárt, 1885. november hó 20. Felméri Lajos, a nevelés-tudomány ny. r. tanára.

A Protestans Közlöny, az erdélyrészi ev. reformáltak lapja, melyet ez évben Sándor József szerkesztett, a jövő éven kezdve Szász Gerő kolozsvári lelkész és egyh. főjegyző szerkesztésében fog megjelenni. A lap egyszerűsmind hivatalos közlönye leend az erd. ev. ref. egyházkerületnek. Ára 6 frt lesz ezután is.

Dajkakönyvecskére bocsátott ki előfizetésre felhívást Eötvös Károly Lajos, melylyel a nevelésben a szülők tanácsadója kíván lenni. Egy példány ára 30 kr. 10 pld. 2 frt. Mi szerző lakására Budapest IV. vámház-körút 10. sz. II. em. küldendő.

KÜLÖNFÉLÉK.

Lachovius András siremléke. A kolozsvári temetőben f. év őszén a temetőre felügyelő bizottság a hantnélküli sirköveket ősz-

szeszedetvén, a közszemlére kitett sirkövek közt Sárdi Lőrincz, ekklézsiánk egyik buzgó tagja egy igen érdekes sirkövet fedezett fel: Lachovius András lengyel unitárius papét. Lachovius A. egyike volt azoknak a lengyel üldözötteknek, kik vallásukért Lengyelországból száműzve, Erdély szabad földén kerestek és találtak menedéket; s a kiknek utódai kolozsvári ekklézsiánkban a Lászlóczkiak, Sinczkiek, Kézsmárkiak. Száműzött lengyel hitrokonaink egy ideig külön ekklézsiát tartottak fenn Kolozsvárt s ez ekklézsiának volt a papja Lachovius A. Ezt bizonyítják az ekklézsiánk jegyzőkönyveiben tett feljegyzések is. Toldalagi Andrásné-Göcs Sára és Suki Pálné-Göcs Kata 1680-ban oly feltétellel adják el a belső-monostor-utczában a „Lengyel házat“ Lachovius András lengyel papnak és felesége Gutzi Sárának 300 frton, hogy ott a lengyel ekklézsiának helye lenne istenitiszteletre in perpetuum. E ház Lachoviusnak 1691-ben történt halálával özvegyére szállt, de 1715-ben a lengyel ekklézsia örökösen megvette tőle. S hogy már azt is megemlitsük, e házat később 1784-ben, mikor a lengyel unitárius ekklézsia a magyar unitáriusba kebeleztetett, az ekklézsia kicserélte a jelenlegi templomunk melletti házzal, mely Léderer József pallér tulajdona volt.

A sirirat a következő:

AN
16

DO
91.

HIC SEPULTA JACENT MEMBRA
VIRI PIETATE AC ERUDITIONE CLARI
REVERENDI AC DOCTISSIMI DNI
ANDREAE LACHOVII ECCLESIAE
POLONICAE CLAUDIOPOLI,
OB VERITATEM EXULANTIS
PASTORIS DISSERTISSIMI.
QUI IN DOMINO PLA:
CIDE OBDORMIVIT
ANNO UT SUPRA
DIE VI. AUGUSTI
AETATIS VERO SUAE
LXIV.

A sirkő a többi sirkövek közül kiválasztatván, behozatott és templomunk keleti oldalán helyeztetett el kívül a „Dávid Ferencz köve“ mellé, hogy az ott elmenőket emlékeztessék multunkra s emeljék ragaszkodásunkat szent vallásunkhoz, melynek Lachovius András oly buzgó papja volt.

Az Amerikai Unitárius Társulat igazgató választmányának a közgyűléshez tett jelentését hasznosnak tartjuk olvasóinkkal megismertetni.

„Érdekes összetalálkozás — szól a jelentés, — hogy születésünknek éppen hatvanadik évében teszünk egy nagy lépést előre. Ugyanis történelmünk folyamában most jelennek meg először közgyűlésünkben ekkleziáink meghatalmazott képviselői. Kezdetben ily képviselő nem is volt lehetséges. Akkor ekkleziáinkat inkább csak az kötötte össze, hogy közösen protestáltak oly hitcikk ellen, melyekről azt tartották, hogy a tiszta kereszténységgel ellenkeznek, és ennek magasztos hivatása ellenében rossz hatással lesznek; mintsem valamely közös vallásos tudat. E mellett atyáink tapasztalatból ismerték azt a felekezeti bigottságot, mely kérdésessé tette előttök, hogy a szabadságot meg lehessen óvni szervezet mellett; ezért a függetlenséghez való ragaszkodásokat a végletekig vitték. Most minden kedvező az egyesülésre. Több meghasonlás megorvosoltott; több kérdést elintéztünk. Átláttuk, hogy valamely vallási testület csak úgy egy valójában, ha egy reménye, egy terve és munkaköre van. Mindenütt őszinte óhajlás nyilatkozik a közremunkálásra. Hogy közösen építsünk és rontsunk, hogy közösen munkálkodjunk Isten országának a földön való megalapításán, ezt mindenütt korunk kötelességének ismerik el. Szokatlan dolog, hogy ez évben 220 társulat járult adakozásával közpénztárunk gyarapításához, a mi első lépés a képviseltetési jog biztosítására. Tulságos-e a remény, hogy a legközelebbi évben hatszáz képviselő lesz gyűlésünkön, magokkal hozva ekkleziáik lelkesedését és hitét. És ha az ekkleziák legjobb tagjaikat — oly férfiakat és nőket küldenek, kik legmagasabb aspirációikat és szabadelvű céljaikat képviselik, akkor a hasznos, növekvő munkásságnak új tere tárul fel előttünk.“

„Most már egy évi munkálkodásunkra és ennek eredményeire térünk. Közös használatra szóló gyűjteményül begyűlt 33,000 dollár az utóbbi évi 37 ezerrel szembe; de ha meggondoljuk, hogy ez összeg kereskedelmi nagy válságban gyűlt be, s ha meggondoljuk, hogy ez előtt 10 évvel évi bevételünk 23 ezer volt, el kell ismernünk, hogy a keresztényies munkásság kötelességének érzete mélyebb lett ekkleziáinkban, és a rendszeres adakozás szokása erősödött. Azonban be kell valanunk, miszerint évi kiadásaink fedezésére 17 ezer dollárt voltunk kénytelenek elkölteni közalapunktól; különben nem folytathattuk volna korábban megkezdett vállalatunkat s minden újjal fel kellett volna hagynunk. A közalapból való költekezés a mostaniakhoz hasonló viszonyok közt igazolható: ez alapot ugyanis a célból teremtettük, hogy missioi munkálkodásunkat mind kedvező, mind pedig hátrányos viszonyok közt az okszerű követelményeknek megfelelőleg folytathassuk.“

„Ez évi gyakorlatból azt tapasztaltuk, hogy társulatunk a maga

hivatásának és céljának nem felelhet meg kellően 50 ezer dollár évi bevétel nélkül, és hogy a nemzeti conferentia, meg hitfeleink óhajtságának, melyek újabb tevékenységre és munkára sarkalnak, megfelelhesünk, még 10 ezer dollárra van szükségünk.“

A bizottmány kifejezi azt a reményét, hogy az ekklesiák küldöttei erről értesülvén, az adakozás nagyobb és rendszeresebb lesz; s azt is constatálván, hogy különböző czélokra tett adományokkal együtt a pénztárba 80 ezer dollár folyt be, előadja az igazgató választmányának a missio ügyében tett intézkedéseit. Ilyenek a State missionaries (az Unio egyes államaiban való missiók), melyeknek már is sok szép eredményét tünteti fel a jelentés; a missio másik eszközéről: az irodalomról hasonlóan kedvezőleg szól; jelesen azt emeli ki, hogy e téren soha sem volt nagyobb a tevékenység; számos kiadványaik között négy füzetet adtak ki német nyelven. Channing műveinek egy kötetes kiadása 20 ezer példányban kelt el. Parker válogatott munkáiból egy kötet most van sajtó alatt.

A jelentés ezek után így hangzik:

„Midőn felekezetünk történelmében uj kort alkotó lépést tettünk, több kedvező jel bátorit minket. Első helyen említjük új épületünket. Az építkezés eszméje világi hiveinké, az ők áldozatkészsége eszközölte a szép sikert. Ez magában jó előjel. Ez a diszes, jó helyt fekvő, helyes berendezésű épület, mely egyházi egész szervezkedésünket, emberbaráti intézményeinket befogadja, mindig arra figyelmeztet minket, hogy hittel ragaszkodjunk állásunkhoz, munkálkodásunkhoz.“

„Nem kisebb jelentőségű a mostan alapított templomépítésre előlegező alap. Nagy városainkat új, reményteljes nemzedék népesíti; kiválóan az ifju nemzedék emáncipálja magát a régi oktalanság alól s esedezik az új igazság áramlata után. De mikor megkísértjük valamely új társulat alapítását, vagy új templom építését, úgy találjuk, hogy az új társulat, bár számos és lelkesült, de nincs vagyona. Több reménydús vallásos mozgalom lett semmivé, mert nem volt mód annak megtelepítésére. Éppen ezt akarja megelőzni ez alap. Az egyes ekklesiák erre 17 ezer dollárnál többet adakoztak, melyhez a társulat 25 ezeret ad. Okszerűen elvárhatjuk, hogy az adakozások minden évben gyarapodni fognak néhány ezerrel.“

„Kiváló méltánnyal emlékszünk meg a Women's Auxiliary Conference-ről (Nők segélyző egylete). Különösen becses volt ez egylet hatása gyenge és új társulataink irányában rokonszenves leveleivel, egyes szükségekre alkalmas időben tett adományával, erőt és bátorságot öntvén azokba. De egy egészen új mező tárul fel az egylet

előtt a *Post-Office Mission* megkezdésével, mely alatt sajátlag irodalmi vállalatunk terjedtebb hirdetését és circulatíóját értjük. Azt hittük, hogy a theologiai hasznos ismereteket már eléggé elterjesztettük, hogy elég magvat vetettünk már el arra, hogy a világ teljes legyen a szabadelvűség kovászával. Csalódtunk! A világban sok olyan ember van, a ki szakított a multtal; kik nem tudnak, nem akarnak elfogadni oly nézeteket, melyeket aljasoknak és emberteleneknek tekintenek. De igen sok esetben a régiek helyett nem keletkeznek emelkedettebb, lelkesítőbb nézetek. A hol nyilvánosan ajánlottuk irodalmi termékeinket, nem remélt érdekeltséggel fogadták. Füzeteinket milliósámmra vennék; könyveink százezer példányban kerestetnének, vásároltatnának és segítségükre lennének a kétkedő lelkeknek, ha rendszeres módon folytatnók terjesztésüket s erre elég munkásunk volna. A nők említett egylete bámulatosan talál e munkára s készséggel is vállalja magára.

„Ezek a dolgok a testületekben folyamatban levő nagy változást jelzik. Annak tudatára jutottunk, hogy nekünk positiv s egyszersmind negativ állásunk és hivatásunk van a világban, s azoknak megfelelő kötelességünk. Mi a teendőnk? Az embereknek a régi, megrögzött tévedések alól való felszabadítása. Éppen ebben munkálkodunk. A modern élet minden tényezői velünk vannak. Ezereket szabadítottunk már fel tényleg az egyházon kívül, de sokakat szívökben és lelkökben nem teljesen. Tehát új munka áll előttünk. Nincs jogunk kitérni előle. E munka: hogy a hontalanokat megtelepítsük; hogy menházakat állítsunk azok számára, kik pusztaságban bolyonganak s lelkök nem talál nyugalmat. Jézus tanításának bárminő elferdítése helyett mindenütt a tiszta kereszténység igéit hangoztassuk. A körünkben feléledett élénk komolyságnak és áldásos harmoniának ápolása, bölcs, meszszeható terveknek megvalósításában való buzgólkodás, ezek mutatják, hogy testületünk mély és valódi tudatával bír annak a munkának, mely reánk vár.”

A jelentés befejezésül hangsúlyozza azt, hogy az egyesülés munkájának sikeres folytatásához pénz kell; az adakozások legjobb módjaul az aláírást jelzi, melegen híván fel az egyesület tagjait további adakozásokra.

Egyházunk részéről Tiszta Kálmán kormányelnök jubileumán, mely kormányelnöksége 10-ik évének betöltésére nov. 30-án tartott, főt. Ferencz József püspök ur vezetése alatt Daniel Gábor főgondnok, ifj. Daniel Gábor, Jakab Gyula, Kozma Ferencz, Szentkirályi Árpád tisztelegtek. A főt. püspök ur a következő beszéddel üdvözölte a kormányelnököt:

„Nagyméltóságú ministerelnök ur! A magyarországi unitárius val-

lasközség nevében van szerencsém nagyméltóságodat miniszerelnökségének 10 éves évfordulója alkalmából a legmélyebb tisztelettel üdvözölni. Nagyméltóságodnak ama fényes érdemei között, melyek e pillanatban lelkünk előtt elvonulnak, bizonyára nem a legkisebb az a bölcsesség és jóakarát, a melyeket nagyméltóságod a törvény korlátai között az egyházakkal szemben tanusítani méltóztatik, egyiknek, mint a másinak, érdekeit különbség nélkül védelmezvén, ajánlván és szíven hordván. És e tekintetben mi kétszeres hálaa vagyunk kötelezve, a mennyiben minél kisebb egy vallásfelekezet, annál inkább érzi a törvények védelmének szükségességét. Hála a gondviselésnek, mi az újabb időben nemcsak sértetlenül élvezzük a multból áthozott jogainkat, hanem nagyméltóságod miniszerelnöksége ideje alatt az meg is szélesbült a főrendiház szervezésével nyert újabb jog által. Fogadja ezért ismételten legmélyebb hálánkat és ama mély, hazafias szívből jövő óhajunkat, hogy az Isten sokáig éltesse.“

Mire a kormányelnök így felelt:

„Megemlékezésüket tiszta szívből megköszömvén, oda fogok törekedni, hogy e hazában élő minden hitfelekezet — annak hivei a haza javára munkálkodván — egyformán élvezze jogait. Ez nem érdem, hanem kötelesség, melyet teljesíteni törekedtem eddig és igyekezni fogok ezután is.“

A teremi templom, melyet néhány évvel ezelőtt a villám megrongált, főt. Ferencz József ur buzgó fáradozásával szépen kiigazítottatott és helyreállítottatott. A főt. püspök ur e célra felhívta első sorban egyházi tanácsos fiait. E felhívás nyomán adományul begyűlt 616 frt 77 kr. Király ő felsége e célra korábban kegyesen adományozott 100 frtot, mely azóta kamataival 126 frt 91 kr-ra növekedett; időközi kamatokból 14 frt 10 kr, összes bevétel 757 frt 68 kr, összes kiadás 677 frt 40 kr, megmaradott 80 frt 28 kr, mely összeg a netalán felmerülendő kiadások fedezésére, továbbá a teremi ekklesia épületei jó karban tartására a közpénztárba helyeztetett el. Örömmel közöljük ezt annak bizonyítványául, hogy vallásfelekezetünk hivei egyes szükségekre tudnak is, akarnak is adakozni.

Szováthon (Kolozs megye) állami népiskola állítottatott fel, minek következtében ottani ekkleziánk népiskoláját beszüntette. Nem örvendünk, mikor ekkleziáink népiskoláikat feladják. De szováthi ekkleziánk vezérbereinek eleitől kezdve helyeseltük azt a törekvését, melylyel egy állami népiskola felállítását célozták, mivel az ekkleziia maga szűk viszonyai miatt nem tudott jó iskolát tartani, mire pedig Szováthon a Mezőség széliben nagy szükség van. Örömről szolgál, hogy célhoz

jutottak s teljes elismerésünket kell kifejeznünk Várady Károly tanfelügyelő ur iránt, a ki e czéljokban nemcsak elésegítette, hanem a maga részéről is óhajtotta és gyorsan keresztülvitte az iskola felállítását, a mint azt dicséretreméltó módon tette pár évi tanfelügyelősége alatt Kolozson, Győr-Vásárhelyen, Györgyfalván, Kolozsbarakon, Szucságban, Csucsán és Magyar-Matskáson. A szováthi iskolához igazgató-tanítónak Binder János neveztetett ki s reméljük, hogy az ő buzgósága, támogatva a nevelésügy oly buzgó barátaitól, mint Sala Sámuel, Gotthárd Sándor és Pál Mózes, kik az isk. széket alkotják, szép eredményt fog felmutatni, a mit a mint egyéb tárgyakban, éppen annyira óhajtunk a valóságban is, minek, valamint a vallásos éneknek tanításáról gondoskodni az ekklézsia kötelességének kell hogy érezze.

— **Amerikai vendégeink s újabb adományaik.** Mult fűzetünkben felemlített amerikai kedves vendégeink — Richmond Károlina, Bowen Ednah és Richmond Knight — Torockkóról Aradon, Hódmező-Vásárhelyen, Szegeden és Szabadkán át mentek Budapestre. Az Alföld jómódu polgáraival igen meglepte s a látottak után más fogalmakkal távoztak el, mint a minővel oda mentek. Hódmező-Vásárhelyen Megyelka József és Benczur István hitrokaink szivességét élvezték. Budapesten résztvettek az isteni tiszteleten, mely alkalommal Richmond Károlina egy csinos beszédet tartott, örömét fejezve ki azon, hogy jelen lehetett, s reméli, hogy egy más alkalommal az új unitárius templomban fog imádkozni. Látogatást tettek Jókai Mór koszorus irónknál, kinek elmondta Richmond Károlina, hogy Providenceben (nem New-Yorkban, mint a lapok hozták volt) egy „Jókai Klub“ van, melyben az ő regényeit szokták olvasni; most is viszi a „Modern Midas“ cziműt. E klubnak az elnöke maga Richmond Károlina, de a mit ő szerényen elhallgatott. Jókai megajándékozta arczképével, minek rendkívül örvendett. Budapestről elindulásuk alkalmával Richmond Károlina és Richmond Knight 50—50 frtot adtak át Kovács János igazgatónak, hogy ittlételük emlékeül négy szegény sorsu tanuló az iskolai év folyarában segélyeztessék. Richmond Knight azt mondta, hogy ez az első adománya a nevelés előmozdítására, s igen örvend, ha bárminő kis részben is egy pár szegény ifjút segíthet.

A Dávid Ferencz-egylet alakuló közgyűléséről értesítő jelent meg Boros György titkár szerkesztésében. Boros barátunk igen hiven közli az alakuló gyűlés lefolyását, az ott tartott beszédeket, a fölolvastott leveleket, a megállított alapszabályokat s az egylet tagjainak a névsorát. Ugy hisszük, felesleges ez értesítőt különösebben ajánlanunk figyelembe, mivel az olvasóink nagyobb részének megküldetett

és abból láthatják az egylet céljait, melyeket maga elé tűzött, és a módokat, melyekkel megvalósítani óhajtja. A Dávid Ferencz-egylet a lelkes-egyleteket akarta helyettesíteni s óhajtandó, hogy ez sikerüljön. Az egyletre szép hivatás vár általán azon a téren, mit az angol home-mission-nek — belmissionnak nevez, ideértve a szegény- és árvaügyet is, mivel az egylet pénzt is gyűjt, — 1178 frt aláírva — melyet ennél jobb ügyre nem költhet.

Tudori szigorlat. Ürmösi Gyula, pestvárosi polg. isk. tanár, hirokonunk, a nyelvészeti szakból a tudori szigorlatot dicséretesen kiállván, a napokban avatták fel tudorrá. Üdvözljük.

Vallásközönségünk ladamosi birtokát a következő tizenkét évre Albert Dénes bölöni birtokos vette ki bérbe évi 3000 frtéért.

Városfalvi Bedő Sándor afia még korábban 1000 frt alapítványt tett székely-kereszturi iskolánknál betegápolási célokra. Ujból 1000 frt alapítványt tett a városfalvi belső emberek javadalmazására és a népiskolában a kertészetben előhaladást tanusító növendékek jutalmazására.

A missio köréből. Közelebről egyik, ügyeink iránt melegen érdeklődő egyháztanácsos atyánkfia egy kellemes missiói hírrel lepett meg. A Mezőségen utazván, Örményesen számos unitárius vallású cselédet talált, s sajnálattal gondolta el magában, hogy e szegény hiveink tán évekig sem hallanak papot. De beszédbe ereszkedve velük, nagy meglepetésére mit tapasztal? Az egyszerű emberek örömtől sugárzó arczezal beszélnek el, hogy bizony hallanak ők papot, mert hozzájuk egy esztendőben többször eljön, habár jó messzire is lakik a tiszteletes ur, s nekik prédikál, keresztel s szomorúságokbau vigasztalja. Tisztelet R é d i g e r Géza szabédi lelkésznek, a mi költő-munkatársunknak, a ki ezt teszi.

Parker Tivadar tanácsa egy ifju emberhez. Az alább közlendő gyönyörű levelet Parker Tivadar amerikai hirneves unitárius lelkész írta egy ifjuhoz, ki első tengeri útjára indult. E levél tartalma egyfelől világot vet Parker jellemére, kit Reville is „igazán bámulandó embernek“ nevezett, másfelől pedig fölmutatja az amerikai gondolkozásmódot. A levél tele van arany tanácsokkal; s az illető ifju életére, kiből később kapitány lett, maradandó befolyást gyakorolt s mindig hálás elismeréssel volt azért Parker iránt. Napjainkban is alig van olyan ifju, bármely pályára lépjék, hogy ne okulna e valóban üdvös tanácsokból, éppen ezért a levelet egész terjedelmében közöljük:

Kedves barátom!

Édes anyja azt mondá nekem, hogy nem sokára elhagyja őt, s azt a családi kört, melyhez gyöngéd kötelékek fűzték, s a világba megy

szerencsáját megalapítani. Anyja arra kért, hogy ez alkalomból adjak egy néhány tanácsot Önnek. Én ezt szívesen megteszem, mert magam is jól emlékszem arra az időre, midőn atyám házáat először elhagytam. Én fiatalabb voltam Önnél, mikor egy falusi iskolába mentem tanítónak. Engedje meg hát, hogy saját tapasztalatom után egy pár szót intézzek Önhöz.

Azt hiszem, szeretné gazdag lenni. Legtöbb ifju ember óhajtja ezt, és nagyon sok öreg is. Szerintem a gazdagság nem kívánatos. Sajnálnám, ha vagyont örököltem volna. Hanem a tisztességes megélhetés óhajtható és nélkülözhetetlen. Ezt megszerezheti, ha előrelátással készít tervet, — azt szorgalom által végrehajtja és munkája keresményét okos gazdálkodással megtartja. Én mindig csak annyival óhajtottam birni, a menyinyit tisztességes és becsületes uton szereztem. Az elégséges vagyonnál több, rendesen szerencsétlenség. A tisztességes életmódot megszerezni nem nehéz.

Az életben nem a pénz a legfőbb jó, sem az, a mit avar lehet szerezni. Egy nagy birtok nem ér annyit, mint egy jó ember. Önnek az a hivatása e földön, hogy jó, bölcs, igazságos, szeretetre méltó és vallásos ember legyen. Ez az egyedüli, a mit e világból a másvilágba fog vinni. A pénz kedvessé teszi az emberek előtt; bölcsesség, igazság, jószívűség és vallásosság pedig Isten előtt. Első dolga legyen az Isten előtti kedvességet megnyerni, s erre éppen oly hön törekedjék, mint a pénzszerzésre. Őrizkedjék bizonyos vétkektől, mivel még alig ismeri a kísértéseket, melyek csábítgatni fogják. Különösen háromtól óvakodjék most és mindörökké, t. i. mértékletlenségtől, pénzbeli játéktól s kicsapongástól. E három vétek ezer meg ezer fiatal embert teszen tönkre minden évben. Álljon szilárdon ellent e három vétek csábjainak, s akkor boldogulni fog az életben.

Azt nem ajánlom, hogy levert, komor és visszahuzódó legyen. Ellenkezőleg: legyen vidám, élénk, jókedvű, mert ezek az ifjukorhoz tartoznak. S ilyen lehet a nélkül, hogy vétkeznék; nem kell töviset szurnia szivőbe, mely egész életén át sebezze. Higyjén nekem, édes kevés az a gyönyör, a mit lelkiismerete nem helyesel.

Továbbá elméjét is mivelnie kell. Ezt legjobban teheti hasznos könyvek olvasása által üres idejében. Az előrelátás, szorgalom és okosság ebben éppen annyira elősegítik, mint a pénzszerzésben. Én nagyon hasznosnak találtam a naplóvezetést, melybe leirtam a látott nevezetésegeket, a miket olvastam és gondoltam. Ugy hiszem, Ön is ezt kellemes és hasznos foglalkozásnak fogja találni. Különösen, ha külföldre megy, hol minden érdekes az idegen előtt, a naplóvezetés igen előnyös lesz. Az olvasást illetőleg óhajtanám, hogy ismerkedjék meg Amerika történelmével, nagy emberei életével; azután Anglia történelmével s annak nevezetes embereivel, s végül tanulmányozza az angol és amerikai irodalomban a legjelesebb szerzőket. Mindezt elérheti egy néhány év alatt, a nélkül, hogy rendes teendőit elhanyagolná, magát az ártatlan multságoktól elvonná, vagy egészségét megromtaná.

Még egy dolgot meg kell emlitenem. Szerintem nincs valódi bol-

dogság az életben vallásosság nélkül. Én nem vagyok az az ember, ki az élet reggelét fellegekkel akarnám elborítani, ellenkezőleg, azt óhajtánám, hogy mindig derűs fényben ragyogjon. Babonás sem vagyok. Éppen ezért sokat adok a vallás becsére. Az megoltalmaz rossz cselekedettől, buzdít jöttevére és vigaszt nyújt az élet minden szakában. A vallás alatt nem értek bizonyos hitformulákat, sem pedig ez vagy amaz egyház szertartásait, hanem saját természetünk iránt való tiszteletet s annak törvényei iránt való engedelmességet; értem az igazságot, embertársaim s Isten iránti szeretetet teljes szivemből, teljes lelkemből és minden erőmből.

Vallásos természetét éppen oly könnyen művelheti, mint elméjét. Legjobb mód erre nézve — a mit ismerek — mindennap egy néhány percze félrevonulni s társalogni önmagával és Istenével. Tegyük fel, lefekvés előtt, vagy kora reggel, mielőtt munkájához kezdene. Ilyenkor fel kell idéznie tetteit, szavait, gondolatait és érzelmeit a lefolyt napról, s kérdést tenni, vajjon kedvesek-e Isten előtt? Hanem fogadást kell tenni, hogy többet úgy nem cselekszik, s kérni Istent, hogy ebben segítse jövőre. Higyje el, ez eljárás nagy hasznára válik. Azt a fáradságot, hogy jó és vallásos emberré váljék, nem fogja megbánni.

Szülői imája kísérni fogja Önt új vállalatában; a távolban is mindig szivök mélyében fog élni; s leghőbb kívánságuk az lesz, hogy Önből derék és jellemes ember legyen. Részemről sikert és boldogságot óhajtva az életben, maradok

Boston, 1851. jul. 7-én.

hű barátja

Parker Tivadar.

Gyászhirek: Filep István ügyvédet, kolozsvári ekklezsiánk egyik gondnokát, mély gyász érte felesége Gut Mária nov. 9-én életének 67-ik, boldog házasságuknak 32-ik évében történt halálában. Széplelkületű nő volt s egyike a legjobb magyar gazdasszonyoknak. Elhunytát közelebből még leánya Ida, férj. Ferenczi Józsefné fájjalja. — Gyulay Árpád, pénzügyi titkár Kolozsvárt, nagy veszteséget szenvedett édes anyja: özv. Gyulay Józsefné, sz. mezei Gracza Krisztina nov. 26-án 75-ik évében történt elhunytában. Egy gyöngéden szerető jó édes anyát vesztett el benne. Fájdalmában osztozik Gyulay László városi pénzügyi ellenőr és a nagyszámu rokonság.

A szerkesztőség postája.

Gr. Kuun Géza urnak. Marosnémeti. Az igen érdekes, ritka becsü reversalisért ezer köszönet. — Buzogány Áron urnak Budapest. A legnagyobb örömünkre szolgált szives értesítése. Tért fogunk tartani a czikk számára. — Koncz József urnak Maros-Vásárhely. Örvendünk, hogy a nyári kutatás ha nem is sokat, de mégis hozott valamit. A beküldött adatokat köszönjük s felhasználjuk. — Kiss Mihály, Lőfi Áron, Kelemen Albert esperes, Ürmösi Kálmán, Barabás Abel lelkész uraknak folyóiratunk érdekében kifejtett buzgóságukat igen szépen köszönjük.

Összes dolgozótársainknak szives köszönet és üdvözet!

OLVASÓINKHOZ.

Olvasóinknak üdv, áldás!

Szives pártfogásuk mellett ismét elébb jutottunk egy évvel s folyóiratunk betöltötte 20-ik évfolyamát. Hiven igyekeztünk szolgálni olvasó közönségünket, s hiv volt hozzánk olvasó közönségünk is. Köszönjük, hogy így méltányolták fáradozásainkat, hogy buzgón támogatták törekvésünket. Oly érdekeket szolgálunk, melyek nemcsak saját magunkéi, hanem mindazoké, kiknek a szabadelvű kereszténység s általában a vallás ügye szívéken fekszik. S a Keresztény Magvető elérte azt, hogy az irányadó prot. egyh. lapokon kívül oly tekintélyes világi lapok is, mint a Fővárosi Lapok és Vasárnapi Ujság, az Egyetértés, Nemzet és Pesti Napló figyelemben részesítik, tartalmát ismertetik.

Egyetemesebb tekintetek fognak vezetni ezután is; és a mint eddig, úgy a jövőben is legfőbb törekvésünk az leendő, hogy folyóiratunk úgy a tartalmat, mint a formát tekintve a pártfogásra és elismerésre méltónak találtsassék. Sőt gondoskodni fogunk arról is, hogy minél csinosabb alakban nyujtsuk azt olvasó közönségünknek. És erre nézve nem kérünk egyebet, mint a dijjak pontos be-
küldését.

Midőn folyóiratunkat ismételten nagybecsű pártfogásukba ajánljuk, kérjük egyszersmind, különösen lelkésztársainkat, tanító afiait és ügyünknek minden lelkes barátját, hogy azt körükben terjesztetni sziveskedjenek.

Boldog újévet!

A szerkesztőség.

ARANYKÖNYV.

Köszönetnyilvánítás.

Az isk. kórház részére özv. Zathureczky Gedeonné, sz. Kelemen Polixéna urasszony 12 drb. új lepedőt s 14 drb. új párnahajat ajándékozott; dr. Gálffy Endre kórházi orvos 4 drb. pokróczot vett, melyeknek értéke 24 frt; Gombos Mózes csehétfalvi isk. tanító 2 drb. lepedőt, 2 drb. szalmazsákokot és 2 drb. párnahajat küldött. Fogadják a nemesszivü adakozók szives megemlékezésökért az isk. igazgatóság hálás köszönetét.

Kovács János,
igazgató-tanár.

A Budapesten alapítandó unitárius rendes lelkeszi állomásra és állandó imaházra tett kegyes adományok.

XXIX. közlemény.

T. Gál Kálmán ur számu könyvecskéjére Szegszárdon adakoztak ujabbán :

Koszuu J. 1 frt. Leopold L. 1 frt. Dr. Haidekker B. 60 kr. Mayer Antal 50 kr. Pesti József, Pirniczer J., N. N. egyenként 40 kr. Pollák és Steiner 20 kr. Vargha L. 20 kr. Mihalovics J. 10 kr. Pirniczel J. 10 kr. Bauer J. 10 kr. együtt 5 frt.

Jakabházi Andrásnál a 128. számu gyűjtőkönyvecskén Szent-Ábrahámon adakoztak :

Jakabházi András 1 frt. Özv. Vas Miklósné 5 nagysága 5 frt. Nagy Mózes 50 kr. Mátéfi Ferencz 20 kr. Tóth Vilmos 20 kr. Keresztély Márton, Agh Mihály, Kereső Sándor, Fekete György, Mátéfi Mózes, Lőrinczi Béni, László Domokos, Vas Mózes, Komis József, Jákó Mihály, Lőrinczi Zsiga, Bodó Mihály, Agh József, László János egyenként 10 kr. Összesen 8 frt 30 kr.

Tiszt. Derzsi Károly urnál a 167. számu gyűjtőkönyvecskén adakoztak : Dr. Smidt József ügyvéd 2 frt. Dr. Veres Vilmos tanár 5 frt. Mesterházy Kálmán festőművész 2 frt. Mesterházy Pál 1 frt. Gróf Pejacevich János 1 frt. Pogány Károly képv. 1 frt. Báró Rudnyánszky Béla 1 frt. Gróf Ráday Pál 1 frt. Báró Pongrácz Claire urhölgy 3 frt. Nagy Mózes tanár 1 frt. Mr. C. J. G. Eiloart (Hastings) 10 frt. Gróf Zierotin Przenkó 25 frt. Perlaky Kálmán ügyvéd 1 frt. Uwira Ferencz gyógyszerész 1 frt. Összesen 55 frt.

Gelei Kálmán kir. járásbíró ur 138. számu könyvecskéjén adakoztak Abrudbányán :

Jancsó Márton kereskedő, Révai Lajos m. kir. erdész, Tarpai Dénes asztalos, Telegdi Márton kereskedő, Bróz Alajos m. k. erdész, özvegy Rákosi Józsefné, Tabakovics János, Rákosi István rendőrkapitány, Loyczel Ferencz egyenként 1—1 frt. Knoblach József veneéglős, Szemerai Gyula közigazgatási gyakornok egyenként 70—70 kr. Zudor Ákos szolgabíró 90 kr. Lovag Oelberg Gusztáv, Heidler Venczel vendéglős, Fehdenfeld Gyula gyógyszerész, Duducz Gábor irnok, Vlassa János segédszolgabíró, Muntianu Dumitru kir. albiró, Decian György birósági végrehajtó egyenként 50—50 kr. Hándl Ede róm. kath. lelkesz, Tobiás Sándor körjegyző, Láng Róbert irnok egyenként 30—30 kr. Lázár György kir. albiró 20 kr. Meszteszán Miklós gyógyszerészegéd 10 kr. Összesen 16 frt.

E közlemény főösszege 84 frt 30 kr. Ehez adva a 28-ik közlemény öszszogét 17,005 frt 02 krt, az alap teszen 17,089 frt 32 krt.

Fogadják a kegyes adakozók és gyűjtők egyházunk iránt tanusított buzgó fáradozásaikért az egyházközség nevében hálás köszözetünket.

Budapest, 1885. oct.

Hajós János,
egyh. gondnok.

Végh József,
pénztárnok.